

**ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМ БЕРИЎ МИНИСТРЛИГИ**

**БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**«ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ МОРФОНОЛОГИЯЛЫҚ
ҚУБЫЛЫСЛАР»** курсы бойынша филология факультети 3-курс
студентлери ушын

Лекция текстлери

Улыўма аудиториялық саат- 40

Соннан: лекция- 20, әмелий жумыс-14, лабораториялық жумыс-6

Дүзиўши: ф.и.д. Қудайбергенов

Нөкис-2006

Лекция: Кирисиў. Курстың мақсети ҳәм ўазыйпалары (2саат)

Өзбекстан Республикасы Президенти И.А.Каримов айтқандай: «Руўхый дүнья инсанға ана сүти, атаның үлгиси, бабаларымыздың ўәсияты менен бирге сиңеди. Ана тилиниң уллы әҳмийети соннан ибарат болып, ол руўхый дүнья белгиси сыпатында адамларды жақынластырып жәмлестиреди». Бул пикирде тилдиң адам өмириндеги, жәмийеттеги орны, оның атқаратуғын хызмети толық ашып берилген. Жақыйқатында да, тилсиз жәмийетлик турмыс тараўларының раўажланыўын, ондағы жетискенликлерди, топланған материаллық ҳәм руўхый байлықларды көз алдымызға келтириў қыйын. Сонлықтан ҳәр бир халық, миллет өз ана тилин терең үйрениўге, изертлеўге, тазалығын сақлаўға, оның раўажланыўы ушын үлес қосыўы миннетли ўазыйпаларының бири.

Қарақалпақ тилиниң илимий изертлеўдиң объектине айланыўы басқа түркий тиллерге салыстырғанда әдеўир кеш басланды. Атап айтқанда қарақалпақ тили бойынша ең дәслепки илимий жумыслар ХХ әсирдиң 30-жылларынан баслап жазылды. Усыған қарамастан бүгинги күни қарақалпақ тил билими тюркологияда белгили орынға ийе болды. Бундай нәтийжелерге ерисиўде, қарақалпақ тил билиминиң тез пәт пенен раўажланыўында Н.А.Баскаков, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, С.Мәжитов, Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, А.Қыдырбаев, К.Убайдуллаев, А.Есемуратов, К.Бердимуратов, Д.Насыров, Ж.Аралбаев сыяқлы илимпазлардың мийнетлери уллы болды. Олар қарақалпақ тил билимин баслаўшылар болыў менен бир қатарда қарақалпақ тилин келешекте изертлеўши кадрлар таярлаўға да айрықша дыққат аўдарды. Соның нәтийжесинде ХХ әсирдиң 60-жыллардан баслап қарақалпақ тилин изертлеўши Е.Бердимуратов, Р.Есемуратова, М.Дәўлетов, Е.Дәўёнов, Б.Қутлымуратов, Ҳ.Ҳамидов, А.Дәўлетов, А.Нажимов, О.Доспанов, А.Бекбергенов, М.Қәлендеров, У.Ембергенов ҳәм т. б. илимпазлар өсип жетилисти. Усыған байланыслы қарақалпақ тил билиминиң фонети-

ка, лексикология, морфология, синтаксис, диалектология, тил тарийхы ҳәм т. б. тараўлары ҳәр тәрәплеме изертленип, белгили бир избе-изликке түсти. Усындай жетискенликлер менен бир қатарда қарақалпақ тил билиминде еле арнаўлы изертленбеген мәселелер де бар. Солардың бири морфонология мәселелери болып есапланады.

Морфонология - тил билиминиң ең жас тараўы болып, ол ХХ әсирдиң 30-жылларында қәлиплести. Ал түркий тиллери морфонологиясы бойынша дәслепки изертлеў жумыслары ХХ әсирдиң 70-жыллардың орталарынан баслап жазыла баслады. Қырғыз тили морфонологиясы бойынша изертлеў жумысын жүргизген Т.Садықовтың көрсеткениндей, түркий тиллердиң морфонологиясы ҳәзир қәлиплесиў басқышында тур. Солай да морфонологиялық изертлеўлердиң предмети ҳәм ўазыйпалары, фонология менен морфологияның өз-ара байланысы, морфонологияның бирлиги ҳәм т. б. мәселелер еле жеткиликли дәрежеде анықланбады.

Қарақалпақ тил билиминде морфонология еле арнаўлы изертлеўдиң объекти болған жоқ. Бирақ бир қатар морфонология мәселелери фонетикалық ҳәм морфологиялық қубылыслар сыпатында ўиренилген. Бул жерде В.Н.Ярцеваның морфонологияны ўирениўди фонетистлер грамматистлерге тасласа, грамматистлер болса фонетистлерге қалдырып келди, - деген пикирин қарақалпақ тил билимине де қолланыўға мәжбүрмиз. Енди фонетика ҳәм морфология тараўлары ушын теңдей тийисли мәселелерди бөлип алып, оларды морфонологиялық қубылыслар сыпатында ўирениў ўазыйпасы тур.

Морфонологиялық қубылыслардың қарақалпақ тил билиминде арнаўлы изертленбеўиниң өзи-ақ изертлеўге алынған теманың актуаль экенин көрсетеди.

Морфологиялық қубылыслардың қарақалпақ тилинде көп ушырасыўы ҳәм оның басқа түркий тиллерге салыстырғанда өзине тән өзгешеликleri, морфонологиялық қубылыслардың тәбияты бойынша қурамалы болып,

олардың тил басқышларының барлығына қатнасы теманың актуальлығын күшейтеди.

Курстың мақсети хәм ұазыйпалары соннан ибарат, улыўма тил билиминдеги хәм тюркологиядағы жетискенликлерди есапқа алып қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық қубылыслардың тәбиятын, олардың пайда болыў жолларын, басқа тиллик қубылыслардан айырмашылығын, қарақалпақ тили морфонологиясының предметин анықлаў мақсет етип қойылды. Бул мақсетке ерисиў ушын төмендегидей ұазыйпаларды шешиў белгиленди:

- морфонология мәселелерине арналған улыўма тил билиминдеги хәм тюркологиядағы мийнетлерге шолыў жасаў;

- морфонологияның тил билиминдеги орнын хәм оның тил билиминиң басқа тараўлары менен байланысын анықлаў;

- қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық қубылыслардың өзгешелигин анықлап, оларды системаластырыў;

- морфемалардың фонологиялық дүзилисин үйрениў;

- морфонологиялық қубылыслар менен сингармонизм нызамы арасындағы байланысты қарастырыў;

- қарақалпақ тилиндеги даўыслы морфемалар модельлерин анықлаў;

- қарақалпақ тилиндеги даўыссыз морфемалар модельлерин анықлаў;

- морфемалар биригиўинде пайда болатуғын морфонологиялық қубылысларды сөз шақаплары бойынша үйрениў;

- изертлеўдиң жуўмақлары бойынша усыныслар бериў.

Морфонология - тюркологияның еле көп изертлеўлерди талап ететуғын жас тараўы. Морфонологиялық изертлеўлер арқалы орфография, фонетика, морфология, тил тарийхы, этимология мәселелери бойынша теориялық жуўмақлар жасаўға болады, қарақалпақ тилинің сеслик дүзилисиндеги, буўын қурылысындағы, сөз жасаў хәм сөз өзгертиў системасындағы бүгинги күнге шекем хәр қыйлы пикирлерди пайда етип жүрген бир қатар сеслик қубылысларға жуўап табыў мүмкин. Қарақалпақ тилинің этимологиялық

сөзликлерин, сондай-ақ морфемалар сөзлигин дүзиүде изертлеу жумысының жуўмақлары пайда келтириуи сөзсиз. Хәзирги ўақытта айырым тиллер бойынша жазылып атырған грамматикаларда, сабақлықларда морфонология тил билиминиң бир тараўы сыпатында берилип атыр. Қарақалпақ тили бойынша жазылатуғын сабақлықларға, грамматикаларға ол айрықша тараў сыпатында киргизилиуи керек. Бундай исте курстың әҳмийети және де арта түседи.

Қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық кубылыслардың көпшилиги тилдиң тарийхый раўажланыуы даўамында пайда болған. Сонлықтан оларды үйрениүде көбирек тарийхый, тарийхый-салыстырма методлар қолланылады. Бир қатар морфонологиялық кубылысларды анықлаўда туўысқан түркий тиллердеги, қарақалпақ аўызеки сөйлеу тилиндеги, диалектлердеги материаллар менен салыстырыу зәрүр. Бундай жағдайда салыстырмалы методтан пайдаланылады. Морфонологиялық кубылыслардан теориялық жуўмақлар жасаўда сыпатлама, семантика-структуралық, система-структуралық, дистрибуция, модельлестириу, сондай-ақ есаплау методлары да қолланылды.

Курстың теориялық базасы болып тил билиминдеги соңғы жаңалықлар, белгили тилши-илимпазлар И.А.Бодуэн де Куртенэ, Фердинанд де Соссюр, Н.С.Трубецкой, Л.В.Щерба, Л.Р.Зиндер, Ю.С.Маслов, С.Е.Малов, Е.Д.Поливанов, А.Н.Кононов, Н.К.Дмитриев, Э.В.Севортян, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, А.А.Реформатский, рус тил билиминде Л.В.Бондарко, Л.А.Вербицкая, М.В.Гордина, В.В.Лопатин, В.Б.Касевич, Н.Е.Ильина, Е.С.Кубрякова, Ю.Г.Панкрац, өзбек тил билиминде А.Ғуламов, А.Ҳожиев, Ҳ.Неъматов, Е.Тожиев, Ф. Абдуллаев, Т.Мирзакулов, А.Абдуазизов, А.Махмудов, Н.Авазбаев, М.Жусупов, казак тил билиминде К.Аханов, М.Томанов, А.Айғабылов, А.Жүнисбеков, Б.Қалиев, М.Раймбекова, қырғыз тил билиминде Т.Ахматов, Т.Садықов, Ж.Сыдықов, түркмен тил билиминде С.Куренов, А.Нурмухамедов, А.Моллаев, Б.Вейисов, қарақалпақ тил били-

минде Д.Насыров, К.Убайдуллаев, Ҳ.Ҳамидов, А.Дәўлетов, О.Доспанов, А.Бекбергенов, Ш.Абдиназимов ҳам т. б. мийнетлери хызмет етти.

Әдебиятлар:

1.Каримов И.А. Өзбекстаннын өзиниң жаңаланыў ҳәм раўажланыў жолы. –Нөкис: Қарақалпақстан. 1993. Б.76-77.

2. Садыков Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфологии. Автореф. дисс.... докт. фил.наук. –Алматы: 1995.С.3

³ Ярцева В.Н. Сопоставительный анализ структуры слова в современных германских языках. –Проблемы морфологического строя германских языков. –М.: АН СССР. 1963. С.10.

Лекция: Морфонологияның изертлениуі (4саат)

Қарақалпақ тилиндеги морфонологиялық қубылысларды үйрениуіге киреспестен алдын морфонология бойынша жазылған илимий әдебиятларға шолыу жасау талап етиледі.

Хәр қандай заттың, қубылыстың пайда болыуы хәм рауажланыу тарийхы бар. Сол сыяқлы тил билиминде де тиллик қубылыслардың илимпазлар тәрөпинен анықланып, дәуірлер дауамында үйренилиу, изертлениу тарийхы болады. Тиллик қубылыслардың усындай пайда болыу, рауажланыу, үйренилиу тарийхын билмей турып, оның бүгинги жағдайын билиу, олар хакқында теориялық жуумақлар жасау мүмкин емес.

Хеш бир илим бирден пайда болмайды. Морфонология да сол сыяқлы. Морфонология мәселелери сөз етилген айырым лингвистикалық әдебиятларда хәзирги тил билими көз-қарасынан морфонологияның изертлеу объектине киретуғын бир қатар мәселелер ерте уақытларда жазылған мийнетлерде үйренилгени көрсетиледи.

Хәзирги тил билиминде морфонология илиминиң дәслепки ирге тасын қалаушы И.А.Бодуэн де Куртенэ деп есапланады. Ол XIX әсирдиң 70-жылларының орталарында сеслик алмасыуларды еки түрге бөледі: 1) басқа сеслердиң тәсирине байланыссыз сеслик алмасыулар; 2) басқа сеслердиң тәсирине байланыслы сеслик алмасыулар. Соң бул бойынша изертлеулерин тағы да дауам еттире отырып 1895-жылы жазған «Опыт теории фонетических альтернаций» деген мийнетинде сеслик алмасыуларды төмендегидей түрлерге бөледі: 1) Неофонетикалық альтернация ямаса дивергенция; 2) Неофонетикалық емес ямаса палеофонетикалық альтернация. Бунда илимпаздың сеслик алмасыуларды дәслепки бөлиуінде сеслердиң өз ара фонетикалық тәсирин, ал соңғы бөлиуінде олардың рауажланыу тарийхын есапқа алғанын көремиз. Бирақ И.А.Бодуэн де Куртенэ сеслердиң алмасыуының қайсысының фонетикаға ямаса морфонологияға тийисли еке-

нин көрсетпеди. Ол улыўма морфонология терминин қолланбады. Солай да оның сеслердиң алмасыўы ҳаққында пикирлери морфонология илиминиң пайда болыўына күшли тәсир етти. Басқа сеслердиң тәсирине байланыссыз, неофонетикалық емес сеслик алмасыўларды психофонетикалық альтернация деп атады. Бул, демек, оның сеслик алмасыўлардың бул түрин морфонологияға тийисли деп көрсетиўи болып есапланады.

Сеслердиң алмасыўы ҳаққындағы И.А.Бодуэн де Куртенэниң пикирлерине сүйене отырып Н.С.Трубецкой морфонология илимине тийкар салды. Морфонология термини, оның изертлеў объектлери менен мақсет хәм ўазыйпалары да Н.С.Трубецкойдың өзи тәрәпинен қолланылды хәм белгилеп берилди. Оның көрсетиўинше, морфонология морфология менен фонологияны байланыстырыўшы тараў сыпатында хәр қандай тилдиң грамматикасында белгили орын ийелеўи зәрүр. Тек морфонологияға ийе емес тиллер ғана морфонологияға ийе болмаўы мүмкин.

Н.С.Трубецкой морфонологияның теориясын ислеп шықты. Бул теория үш бөлимнен ибарат; 1) морфеманың фонологиялық структурасы ҳаққындағы теория; 2) морфемалардың биригиўинде пайда болатуғын комбинаторлық сеслик өзгерислер теориясы; 3) морфонологиялық функция атқаратуғын сеслердиң алмасыў теориясы. Бул үш теорияның бириншиси барлық тиллерге тән. Сонлықтан морфонология бойынша жазылған мийнетлерде морфемалардың фонологиялық дүзилиси үйренилген. Екинши теория, Н.С.Трубецкойдың пикиринше, агглютинатив тиллер морфонологиясының тийкарғы бөлегин қурайды. Н.С.Трубецкойдың морфонологияға қосқан тағы бир жаңалығы морфонема ҳаққындағы теориясы болып есапланады. Морфонема терминин лингвистика илимине ең биринши киргизген поляк илимпазы Г.Улашин болып есапланады. Ол былай жазады: «...сес термини тәбият сеслерин аңлатады; фонема термини сөйлеў сеслерин аңлатады; морфонема термини болса мәни айырыўшылық хызмет атқаратуғын сөйлеў сеслерин аңлатады.» Бул, әлбетте, тил билиминде қабыл етилген түсиниклерге

толық сәйкес келмейди. Солай да морфонема терминін айырым шет ел фонологтары тәрәпинен жоқарыдағыдай мәниде түсиниў қабыл етилген. Н.С.Трубецкой морфонема терминін тил билиминде басқа мәниде қолланады хәм бул ҳаққында былай жазады: «...рус тилиндеги **рука** хәм **ручной** сөзлеринде **рук** хәм **руч** бир морфеманың еки түрли фонетикалық формасы сыпатында көринеди. Бул еки РУ - фонетикалық формада - комплекс образ болып есапланады. Бундай бир морфема қурылысындағы сөзлердиң морфологиялық структурасының жағдайына байланыслы бир-бирин алмастыра алатуғын еки ямаса бир неше фонемалардың комплексли образы морфофонема ямаса морфонема деп аталады.»

1960-жыллардың орталарынан баслап рус тил билиминде морфонология мәселелерине арналған О.С.Ахманова, В.А.Редькин, А.В.Десницкая, Э.А.Макаев хәм Е.С.Кубрякова, С.Б.Бернштейннің мийнетлери, мақалалары жәрияланды. О.С.Ахманованың пикиринше, морфонология морфологиялық бирликлердиң жасалыўы ушын хәр қыйлы фонемалардың қолланылыў принциплерин изертлейтуғын илим. Ол морфонеманы айрықша тил бирлиги сыпатында қарамайды хәм морфологиялық сеслик алмасыўларды «морфонологиялық сеслик алмасыўлар», -деп атайды.

1973-жылы рус тилинің морфонологиясына арналған ең дәслепки монографиялық изертлеў басылып шықты. Оның авторы В.Г.Чурганованың пикиринше морфонология сөз хәм морфемаларда фонемалардың морфологиялық нызамлар бойынша шөлкемлесиўин изертлейтуғын илим, оның ўазыйпасы:

1. түбир, суффикс, префикс, жалғаў сыяқлы элементлердиң дүзилиўине қатнасыўшы фонемалардың қурамын хәм тәртибин;
2. бул элементлердиң сөзлерге жалғаныў барысындағы өзгерислерде фонемалардың қурамын хәм тәртибин;
3. бундай өзгерислердиң регуляр моделлери хәм олардың сөз жасаў менен сөз өзгертиў системасындағы орнын;

4. морфологиялық элементлердің фонемалық құрамы менен избе-излиги нызамын, - үйретиўден ибарат екенин көрсетеди. Монография авторы морфонеманы морфонологияның эпиўайы бирлиги, ол күшли позициядағы фонемалар қатары болып, бир ямаса бир неше архифонемаларды өз ишине қамтыйды,-деп есаплайды. Морфонемаға бир классқа киретуғын күшли хэм эzzi фонемаларды сәўлелендириўши бирлик, рус тилинде 37 даўыссыз, 5 даўыслы морфонема бар, -деп жазады. Сондай-ақ оның анықлаўынша, морфонология морфонемадан басқа жоқары бирликке де ийе. Ол субморф деп аталып, сөз формаларының өз алдына мәниге ийе емес, сөз форманың мәнисине тәсири жоқ бөлеклери. Илимпаздың бул пикирлери соңғы дәўирлерде сынға алынып, оның дурыс хэм надурыс тәреплери көрсетилип атыр. Сөзлердің қурылысындағы ушырасатуғын мәниге ийе емес ямаса мәниге тәсири жоқ бөлеклерди В.Г.Чурганова биринши рет субморф термини менен атады. Соған шекем бундай бөлеклер тил билиминде хәр қыйлы терминлер менен аталып киятырған еди. Соңғы дәўирлерде жазылған мийнетлерде бул терминди қолланыў кең ен жаймақта.

Сеслердің алмасыўы ҳаққында Л.Р.Зиндердің айрықша пикирлерин ушыратамыз. Ол: «...сеслердің фонетикалық хэм тарийхый алмасыўлары арасында үлкен айырмашылық жоқ, бирдей еки сестиң алмасыўы хэм фонетикалық хэм тарийхый сеслик алмасыў кириўи мүмкин. Тилдің қурылысында жанлы сеслик алмасыў да, тарийхый сеслик алмасыў да белгили роль ойнайды. Бул жағдай фонетика хэм морфология тараўларынан аралық морфонология тараўының бөлиниўине тийкар болып хызмет атқарады», - деп жазады. Демек, Л.Р.Зиндер морфонология тараўының тил билими системасында орын алыў зәрүрлигин, онда сеслердің алмасыўы үйренилиўи кереклигин көрсетеди. Фонетикалық хэм тарийхый сеслик алмасыўлардың тийкары бир екенлигине дәлилли мысаллар келтиреди.

1980-жылы Н.Е.Ильинаның рус тилиндеги фейиллердің морфонологиясына арналған монографиясы жарық көрди. Ол морфонологиялық

қубылыстарды фонетикалық қубылыстардан ажыратып қарауда позицияны тийкарғы өлшем сыпатында алады хәм морфонемаға «... хәр қыйлы грамматикалық позициядағы бир-бирин алмастыра алатуғын фонемалар жыйнағы», -деп анықлама береді. Монографияның тийкарғы бөлімінде фейиллердің бетлениў системасында сеслердің морфонологиялық алмасыўлары, морфонедалардың қурамы хәм системасы изертленген.

Рус тил билимінде морфонология тараўы әдеўир үйренілгени менен еле оның изертлеў объектлери, морфонологиялық қубылыстардың тәбияты, өзине тән өзгешеликлери толық ашып берилмеди. Айырым мәселелер бойынша илимпазлардың пикирлери хәр қыйлы, хәтте бир-бирине қарама-қарсы болып келеди. Морфонологиялық қубылыстардың өзине тән өзгешеликлерин ашып бериў керек болады. Усы мақсетлерди гөзлеген халда 1983-жылы Е.С.Кубрякова хәм Ю.Г.Панкрацлардың бирликте жазған морфонологияға арналған монографиясы басылып шықты. Монография авторлары морфонологиялық қубылыстарға функциональлық - динамикалық көз-қарастан баха береді. Морфонологиялық қубылыстардың сыпатлама-сын береді хәм морфонологиялық қағыйдаларды усынды. Бирақ морфонологиялық анализге рус тилинен материал алмады, ал хәзирги герман тиллериндеги атаўыш хәм фейиллердің бетлениў парадигмасын объект етип алған. Авторлар морфонеманы морфонологияның бирлиги деп есапламайды, морфонология фонетика менен морфология тараўларының аралығындағы тил билиминиң өз алдына тараўы, -деп көрсетеди.

1986-жылы В.Б.Касевичтиң «Морфонология» деген монографиясы жарық көрди. Бунда биринши рет кең көлемде морфонология мәселелерине анализ исленип, тек европа тиллериниң морфонологиясы емес, сингармониялық тиллердің морфонологиясы мәселелери де қарастырылған. Монографияда дыққат аўдарылған тийкарғы мәселелердің бири - сеслик алмасыўлар.

В.Б.Касевич автомат сеслик алмасыўлар фонетикалық ызыамлар арқалы ыске асады хэм сонлықтан олар фонетиканың ызертлеў объектине киреди, ал морфонологияға грамматикалық процесслер менен басқарылатуғын автомат емес сеслик алмасыўлар киреди деп есаплайды. Монографияда дыққат аўдарылған тағы бир мәселе - морфеманың тийкарғы вариантын анықлаў. Буны морфонологияның тийкарғы ўазыйпаларның бири деп көрсетеди хэм морфеманың тийкарғы вариантын анықлаўдың өлшемлерин қарастырған.

Монографияның буннан кейинги бөлимлеринде морфонологиялық қағыйда, морфтың арттырылыўы, субморф, морфонема, интерфикс мәселелери қарастырылған. Автор морфонологияға фонологиялық кубылыслар менен процесслердиң морфонологиялық ызыамлар менен басқарылыўын киргизеди, сонлықтан морфонологиялық қағыйдаларда бир тәрептен фонологиялық бирликлер, олардың типлери, мәселен, «жуўысыңқы даўыссыздан басланатуғын түбир», ал екинши тәрептен морфонологиялық бирлик, мәселен, «көплик санның суффикси» сыпатында көринеди, -дейди. Усы жағдайларды есапқа алғанда морфонология өз бирлигине ийе емес. Бирақ морфемалар биригиўиндеги оларда морфонологиялық өзгерислер болады. Усындай өзгерислерге ушыраған морфемаларды В.Б.Касевич субморф атама-сы менен атаўға болатуғынын, субморф - морфтың бөлеклери экенин, бирақ олардың тийкарғы өзгешеликлерин еле үйрениў зәрүрлигин көрсетеди.

Монографияда морфонология менен сингармонизм ызыамы арасындағы байланысқа да айрықша итибар берилген. Онда сингармонизм морфонология менен тиккелей байланыслы экени, сингармонизм морфонологияның үш тараўына да қатнаслы экени көрсетилген. Бириншиден, сингармонизм морфемалардың фонологиялық сыпатын белгилейди, яғный қандай фонемалардан басланатуғын морфемалар бир-бири менен дизбеклесетуғынын анықлайды. Екиншиден, аффикслердиң фонемалары сингармониялық тиллерде түбир сөздиң фонологиялық сыпатына ғәрезли болады. Үшиншиден,

сингармонизм нызамы улыўма сөздиң (сөз форманың) фонологиялық сыпатын белгилейди.

Усылай етип, улыўма хәм рус тил билиминде морфонология тараўы бойынша бир қатар изертлеў жумыслары жүргизилди, монографиялық мийнетлер жазылды. Усыған қарамастан еле рус тил билиминде де морфонологияның бирлиги, изертлеў объектлери ҳаққында хәр қыйлы көзқараслар, пикирлер бар.

1980-жылы жарық көрген рус тилиниң грамматикасында морфонологияның изертлеў объектине тек тарийхый сеслик алмасыўлар, тийкарлардың қысқарыўы хәм үлкейиўи киргизилген. Морфонема морфонологияның бирлиги деп қаралмайды.

Морфонологиялық кубылыслар дүнья тиллеринде бирдей емес. Түркий тиллер, соның ишинде қарақалпақ тили де типологиялық жақтан агглютинатив тиллер топарына киретуғынлығы белгили. Агглютинатив тиллерде флектив тиллерге салыстырғанда фонемалардың алмасыўы өзине тән өзгешеликлерге ийе. Еки түрли типтеги тиллерде морфонологиялық кубылыслардың пайда болыў жоллары, тәбияты, муғдары арасында айырмашылықлар бар. Флектив тиллерде агглютинатив тиллерге салыстырғанда морфонологиялық кубылыслар көбирек ушырасады. Бирақ буннан түркий тиллер морфонологиясын изертлеўдиң зәрүрлиги жоқ деген жуўмақ келип шықпайды. Бул салыстырмалы айтылған пикир. Изертлеў объектлериниң көлеми илимниң актуальлығына айрықша тәсир етпейди. Оның үстине морфонология аралық тараў болғанлықтан, ол тил билиминиң барлық тараўлары менен байланыслы.

Тюркологияда морфонологияға арналған дәслепки мийнет И.П.Павлов тәрeпинен чуваш тилиниң материаллары тийкарында жазылды. Автордың көрсетиўинше, морфонологияда төмендеги мәселелер үйрениледи: а) морфемалардың (түбир хәм аффикс) фонематикалық структурасы; б) сөзлерге морфемалардың жалғаныў қағыдалары (фонемалар алмасыўы, ин-

терфонема, морфтың үлкейиуи, дөретиуши тийкардың қысқарыуы). Ол усы тийкарда чуваш тилиндеги түбир хэм аффикс морфемалардың фонематикалық структурасын, фонемалардың алмасыуын, морфтың үлкейиуин хэм қысқарыуын қарастырған. Морфонеманы морфонологияның тийкарғы бирлиги деп есаплайды. Фонемалардың алмасыуын фонетикалық хэм тарийхый түрлерге ажыратпаған.

Э.Р.Тенишев сары уйғыр хэм салар тиллери бойынша жазған грамматикаларында морфонологияға айрықша дыққат аударып, оны тил билиимниң айрықша бир тарауы сыпатында қараған (ол морфонология емес, ал фономорфология атамасын қолланған). Оның пикиринше, фонеморфология фонетикалық хэм фонологиялық кураллардың морфологиялық кубылысларды пайда етиуи. Морфонологияның изертлеу объектине дауыссыз хэм дауыссыз фонемалардың үнлеслиги, ассимиляция хэм сеслердиң алмасыуы киреди. Автор сеслердиң алмасыуын позициялық хэм тарийхый түрлерге бөлмейди.

Рус тил билиминде де, тюркологияда да морфонология термини менен қатар фонеморфология термини қолланылады. Айырым мийнетлерде олар синоним ретинде қолланылса, ал айырым мийнетлерде бир-биринен ажыратылған.

Н.А.Баскаков өз мийнетлеринде морфонологияны фонеморфологиядан ажыратады. Фонемалар биригиуи хэм оларға сәйкес келиуши сеслердиң пайда болыуы нызамлары менен белгиленетуғын морфемадағы фонемалар саны хэм олардың байланысын изертлейтуғын тарау морфонология, -дейди. Фонеморфология - морфемалардың хэм бир морфема курамындағы морфлардың дүзилисиндеги фонологиялық айырмашылықларды хэм олардың функциональ мақсетте қолланылыуын изертлейтуғын фонология менен морфология арасындағы тарау, -дейди. Н.А.Баскаков биринши бууын фонеманың пүтин сөзге тәсирин хэм сөздиң дүзилиуин тәмийинлениуин морфонема түсиниги менен байланыстырады. Солай етип, ол морфонология

бойынша арнаўлы мийнет жазбағаны менен түркий тиллердиң фонетика хәм морфологияға арналған мийнетлеринде оған улыўма көлемде тоқтап өтеди хәм бул тараўдың еле изертленбей атырғанын айрықша ескертеди.

Хәзирги ўақытта Н.А.Баскаковтың мийнетинде қолланылған морфонема түсинигине сингарема ямаса буўын-фонема түсиниги сәйкес келеди. Бир буўынның қурылысындағы даўыслы хәм даўыссызлар бир-бири менен үнлесип, олар бир фонема сыпатында көринеди.

1980-жылы В.И.Золхоевтың агглютинатив тиллер морфонологиясы бойынша монографиясы жарық көрди. Монографияда бурят, монгол, қалмақ, якут хәм тува тиллериниң мысалында сөз хәм морфемалар шегарасындағы фонемалардың хызмети изертленип, фонемалар системасына хәм морфеманың фонемалық структурасына сыпатлама берилген. Сондай-ақ морфема ишинде хәм шегераларында фонемалардың дизбеклесиў нормасы үйренилген. Автордың пикиринше, сөзлердиң фонологиясы а) даўыслы фонемалардың биринши хәм соңғы буўынлардағы хызметин, яғный даўыслылар үнлеслигин; б) даўыссызлардың сөзлер шегарасындағы позициялық қолланылыў өзгешелигин изертлейди. Морфемалар фонологиясы а) морфемалардың фонемалық структурасын; б) даўыссыз фонемалардың морфемалар ишинде хәм шегарасында дизбеклесип жумсалыўын; в) фонемалар алмасыўын үйрениўди өз ишине қамтыйды. Сөз морфемалардан дүзилетуғын болғанлықтан ол морфемалар фонологиясын өз ишине қамтыйды, яғный морфонология сөз фонологиясының бөлеги болып есапланады.

Башқурт тилиниң грамматикасында морфонология грамматиканың айрықша бир тараўы сыпатында қарастырылған. Оның изертлеў предметине тийкар хәм аффикслердиң агглютинатциясында, тийкардың қосылыўында хәм тәкирарланыўында ушырасатуғын фонетикалық өзгерислер киргизилген. Сондай-ақ сеслердиң алмасыўы морфонологияның изертлеў объекти сыпатында үйренилген.

М.З.Закиевтиң мақаласында морфонологияның рус хәм түркий тиллерде изертлениў жағдайы сөз етиледі. Еки типтеги тиллерде морфонологиялық кубылыслардың тәбияты салыстырылып, түркий тиллердеги тарийхий сеслик алмасыўлар да, фонетикалық сеслик алмасыўлар да морфонологияның изертлеў предметине киреди,-дейди. Илимпаз флектив тиллердеги түбир морфемаларда фонемалар қатаң, стандарт қурамға ийе болмайды, сонлықтан ол тиллерде морфонология тек тарийхий сеслик алмасыўлар менен шекленсе болады. Ал түркий тиллер морфонологиясын тек тарийхий сеслик алмасыўлар менен белгилеў оның шегарасын тарылтады ,-деген пикир айтады. Хәқыйқатында флектив тиллерде морфемалар бириккенде түрли өзгерислер ушырасады. Бул олардың тәбиятына тән өзгешелик болып есапланады. Бирақ соған қарай, яғный морфонологияның изертлеў объектін көлемге қарай шеклеў шынлыққа сәйкес келмейди. Ал оның түркий тиллерде позициялық сеслик алмасыўлар фонетикада артикуляциялық өзгешелиги бойынша, ал морфонологияда олар морфемалар қурамында қолланылыўы бойынша үйренилиўи керек,-деген пикирине қосылыўға болады. Автор морфемада алмасатуғын фонемаларды морфонема сыпатында қарайды. Биз оның бул пикирине қосыламыз.

Татар тилиндеги тийкардың қысқарыўын морфонологиялық кубылыс сыпатында үйренген Д.А.Салихованың мақаласы басылып шықты. Онда сөз шақаплары бойынша тийкарға аффикслер жалғанғанда тийкардың қысқарыўы хәм оның себеби қарастырылған.

1984-жылы Ф.Джалиловтың азербайжан тили морфонологиясы бойынша очерки жәрияланды. Онда азербайжан тилинің материаллары тийкарында сеслердің алмасыўы, тийкардың қысқарыўы ямаса керисинше арттырылыўы, элизия, гаплогология кубылыслары морфонологияның изертлеў объекти сыпатында үйренілген. Автор сеслик алмасыўларды фонетикалық хәм тарийхий сеслик алмасыўлар деп бөлмейди. Бир морфема қурылысындағы алмасатуғын сеслерди морфонема деп атайды. Бул мийнет морфонология

бойынша дәстүрий түсиниклерге тийкарланып жазылған. Очерк авторы усы мийнети тийкарында 1989-жылы докторлық диссертация жақлады.

1984-жылы жарық көрген түркий тиллердиң салыстырмалы-тарийхий грамматикасында морфонология (грамматикада «фономорфология» термин қолланылған) мәселелери өз алдына қарастырылып, оның изертлеу объектине сөз хәм буўынлардың структурасы, сөзлерде сингармонизм нызамларының көринислери киргизилген.

1986-жылы англис хәм рус тиллери салыстырмалы морфонологиясына арналған Р.Непесованың монографиясы басылып шықты.

Қазақ тил билиминде морфонология мәселелери бойынша шуғылланыўшы А.Айғабылов болып есапланады. Оның қазақ тили морфонологиясы бойынша қолланбалары, монографиясы басылып шықты. 1997-жылы докторлық диссертация жақлады. Оның пикиринше, морфонологиялық кубылыслар менен фонетикалық кубылысларды бир-биринен ажырататуғын өлшемлер болыўы керек. «Фонетикалық нызамлар негизинен қай тилде болсын сөйлеўши миллеттиң артикуляциялық мүмкиншиликлерине байланыслы қәлиплеседи де, басқаша аўытқыў болмайды. Ал морфонологиялық кубылыслар артикуляциялық шекке, мүмкиншиликке тийкарланбаған, тек сөйлеу процесинде пайда болған өзгерислердиң әсте-әсте тиллик дәстүрге айланыўынан барып қәлиплескен өзгерислер», - дейди. Усыған байланыслы ол тек тарийхий сеслик алмасыўларды морфонологияға киргизеди. Бирақ оның мийнетлеринде талқыланған мысаллардың көпшилиги фонетикалық нызамлар тийкарында пайда болған өзгерислерден ибарат. Хәқыйқатында да, фонетикалық кубылыслар менен морфонологиялық кубылысларды бир-биринен ажыратып, олар арасына шегара белгилеу хәққындағы автордың пикири дыққатқа ылайық. Бирақ бүгинги күнге шекем бундай анық шегаралар исленбеди. А.Айғабылов морфонеманы морфонологияның тийкарғы бирлиги деп есаплайды. Сеслердиң алмасыўынан басқа даўыссыз сеслердиң дизбегин, диссимиляция, метатеза, инфикс, геминат даўыссызларды морфонологияның

изертлеу предметі ретінде қарап, оларды хәр тәрәплеме түсиндириуге хәрәкет еткен.

Қырғыз тил билиминде Т.Садықовтың морфонология бойынша монографиясы жарық көрди хәм бул мәселе бойынша докторлық диссертация жақлады. Автордың дурыс көрсеткениндей, түркий тиллер морфонологиясы хәзир өзиниң қәлиплесиу басқышында тур. Бирақ оның айтыуынша, морфонологияның көплеген мәселелери бойынша хәр қыйлы пикирлер, көзқараслар бар. Морфонологияның бас мақсети морфема вариантларының инвариантын белгилеу. Оның тийкарғы изертлеу объекти морфеманың дәслепки формасы болып еслапланады.

Өзбек тили морфонологиясы бойынша А.Нурмановтың, А.Абдуазизовтың монографиясы жарық көрди. А.Нурмановтың мийнетинде морфонология тарауының изертлениу объекти, морфонема түсиниги, оппозиция дүзиуши сеслердиң бир-бири менен алмасыуы, олардың себеплери үйренилген. А.Абдуазизов морфемалардың биригиуинен сөз хәм сол сөз структурасындағы морфеманың фонологиялық тәрәпи, ондағы комбинаторлық сеслик өзгерислер хәм фонемалар алмасыуы морфонологияның тийкарғы ұазыйпасы болып есапланады. морфемадағы фонемалар алмасыуы ямаса өзгериуи сөз дизбегиниң орнына «морфонема» атамасын қолланыу қолайлы екени көп илимий изертлеу жұмысларында көзге тасланады. Морфонема фонемадан жоқары болған формал түсиник -деп жазады. Монографияда түбир хәм аффикс морфемалардың фонологиялық структурасы, морфонологиялық альтернациялар қарастырылған.

М.Джусупов өзиниң мийнетинде сеслердиң алмасыуына тоқтап, позициялық сеслик алмасыулар (фонологиялық) менен позициялық емес сеслик алмасыуларды (морфонологиялық) бир-биринен ажыратады. Оның пикиринше, позициялық сеслик алмасыулар өзлериниң өзгешеликке ийе болмауы арқалы хәм позиция менен анықланады, ал позициялық емес сеслик алмасыулар айырмашылыққа ийе хәм позиция менен анықланбайды.

Қарақалпақ тил билиминде морфонология еле арнаўлы изертлеўдиң объекти болған жоқ. Бирақ басқа тиллердеги сыяқлы қарақалпақ тил билиминде де фонетикаға, морфологияға арналған бир қатар мийнетлерде бүгинги күн көз-қарасынан морфонология тараўының изертлеў объектине киретуғын көп ғана мәселелер үйренілген Солай етип, тил билиминиң ең жас тараўларының бири болған морфонология бойынша улыўма ҳәм рус тил билиминдеги ҳәм тюркологиядағы ең тийкарғы илимий - изертлеў жумыслары усылардан ибарат. Шолыў жасап өткен әдебиятлардан мәлим болғанындай, еле рус тил билиминде де, тюркологияда да морфонология мәселелери терең ҳәм ҳәр тәреплеме изертлениўи зәрүр.

Әдебиятлар:

1. Мирзакулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. –Тошкент: Ўқитувчи. 1994. Б.41.
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т.І. – М.: АН СССР. 1963. С.83.
3. Trubetzkoy N.S. Sur La «Morphonologie» – Traveaux due Cercele Linguistique de Prague, vol. 1,1929; Gedanken über Morphonologie - TCLP, Vol. IV, 1931; Некоторые соображения относительно морфонологии. – В кн: Пражский лингвистический кружок. –М.: АН СССР. 1967. С.115-119.
4. Ulaszyn H. Laut, Phonema, Morphonema. – Траеаух due Cercele linguistique de prague, 1931, т.4.С.58.
5. Реформатский А.А. Проблема фонемы в американской лингвистике. В кн: –Из истории отечественной фонологии. –М.: Наука. 1970. С. 204-248.
6. Ахманова О.С. Фонология, морфонология, морфология. –М.: МГУ. 1966. С. 52.
7. Чурганова В.Г. Очерк русской морфонологии. –М.: Наука. 1973.
8. Ильина Н.Е. Морфонология глагола в современном русском языке. –М.: Наука. 1980.
9. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. –М.: Наука. 1983.
10. Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. – В кн: Чувашский язык, литература и фольклор. Вып.4. ЧНИИ. 1974. С.3-44. Продолжение статьи в кн: Чувашский язык и литература. – Труды ЧНИИ. вып.53. 1975. С.3-18.¹ Павлов И.П. Көрсетилген биринши мақаласы. Б.4-5.

11. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. –М.: Наука. 1976. Раздель: Фономорфологические особенности. С.39-46.
12. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – М.: Наука. 1979, С.17.
13. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М.: Наука. 1989. С.17.
14. Золхоев В.И. Фонология и морфонология агглютинативных языков. – Новосибирск: Наука. 1980.
15. Закиев М.З. О тюркской морфонологии. –// Ж. Советская тюркология. 1984. №1. С.35-43.
16. Салихова Д.А. Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. // Ж. – Советская тюркология. 1986. №5. С.56-60.
17. Джалилов Ф. Очерки по морфонологии азербайджанского языка. –Баку: АзГУ. 1984.
18. Джалилов Ф. Морфология азербайджанского языка. Автореф. дисс.... докт.фил.наук. –Баку: 1989.
19. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. – М.: Наука. 1984. С.422-454.
20. Непесова Р. Сопоставительная морфонология английского и туркменского языков. –Ашхабад: Ылым. 1986.
21. Айғабылов А. Қазақ тілі морфонологиясы. –Алматы: Қаз МУ. 1988. Қазақ тіліндегі морфонологиялық кубылыстар. –Алматы: Республикалық баспа кабинеті. 1995.
22. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. –Алматы: Санат. 1995.
23. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. Автореф. дисс.... докт. фил.наук. –Алматы. 1997.
24. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. –Бишкек: Илим. 1992.
25. Садыков Т. Теоретические основы кыргызской фонологии и морфонологии. Автореф. дисс.... докт. фил.наук. –Алматы. 1995.
26. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Ташкент: Ўқитувчи. 1990.
27. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Ташкент: Ўқитувчи. 1992.

Лекция: Қарақалпақ тилинде морфемалардың фонологиялық дүзилісі (2саат)

Морфема түсиниги менен атамасын илимге киргизген И.А.Бодуэн де Куртенэ болып есапланады. Ол бул түсиник хэм атаманы түбир менен қосымтаны бир бирлікке жәмлестіріуі ушын қолланды.

Көпшилик лингвистикалық әдебиетларда морфема атамасы морф атамасының орнында да қолланылып киятыр. Ҳақыйқатында сөздің ең киши мәнили бөлеклери - булар морфлар. Морф - морфеманың сөйлеудеги бир көриниси. Морфлар хәр түрли вариантларға, сөздің қурамында қолланылғанда хәр қыйлы сеслик өзгерислерге ийе болады. Мәселен, атлық жасаушы аффикс =ма//=ме, =ба//=бе, =па//=пе алты түрли көриниске ийе. Олар морфемика илиминде морфтың реңклери деп аталады. Морфлар формасы хэм қурылысы жағынан да өзгерислерге ушырауы мүмкин. Мәселен, **ек** түбир фейил морфемасына дауыссыз сестен басланған қосымта қосылса, түбирдеги үнсиз к дауыссыз үнли г дауыссыз менен алмасады: **ек - егин**. Аффикс морфемаларда да бундай сеслик өзгерислер ушырасады: **дослық - дослығы, баслық - баслығы** хэм т.б. Булар морфтың вариантлары деп аталады. Морфема - усы морфтың реңклери менен морфтың вариантларының улыуа атамасы.

Морфема - фонемадан жоқары туратуғын семантикалық-морфологиялық бирлік. Ол пайда болған уақтынан баслап бирден қолланылып кете берген жоқ. Сөзди тилдің ең тийкарғы бирлиги деп қарау морфеманың тил системасындағы орнын ашып беріуіге кери тәсирин тийгизди. Тек ХХ әсирдің 40-жылларынан баслап тилге семантикалық-структуралық көз-қарастан қарау себепли морфемиканың тил билиминиң айрықша бир тарауы екенлиги айтылып, оның бирлиги болған морфеманың тәбиятын ашыуға

итибар күшейди. Хәзирги ўақытта тилди системалық, семантикалық көз-карастан изертлеу ўа-зыйпасы тур.

Сөзлердиң қурылысындағы барлық морфемалар бирдей хызмет атқармайды. Олардың биразлары лексикалық мәни аңлатса, екіншилери тек грамматикалық мәни аңлатады. Усы өзгешелигине қарай морфемалар түбир морфемалар хәм аффикс морфемалар болып екиге бөлинеди.

Түркий тиллерде түбир морфемалардың дүзилиси хәм фонемалық қурамының эволюциясы хәққында еки түрли пикир бар. Биринши пикирдиң тәрәпдарлары В.В.Радлов, Н.А.Батманов, В.Л.Котвич, Ж.Дени, Н.А.Баскаков хәм т.б. пикиринше, ең дәслепки түбир морфемалардың дүзилиси даўыссыз+ даўыслы+ даўыссыз буўыннан ибарат болып, оннан (даўыссыз) +даўыслы+ даўыссыз~даўыссыз+даўыслы+ (даўыссыз)~ (даўыссыз)+ даўыслы+ (даўыссыз) буўын түриндеги морфемалар келип шыққан. Ал екінши пикирдиң тәрәпдарлары А.Н.Кононов, А.М.Щербак, Э.В.Севортян, А.А.Зайончковский, Б.М.Юнусалиев хәм т.б. пикирлеринше, ең дәслеп түбир морфемалар даўыслыдан ибарат ашық буўын болып, соң оннан даўыссыз+даўыслы~даўыслы+ даўыссыз~даўыссыз+даўыслы+даўыссыз қурылысына ийе морфемалар пайда болған.

Әлбетте, түркий тиллердеги түбир морфемалардың буўын қурылысы хәм оның фонемалық қурамы хәққында үзил-кесил пикир айтыў қыйын. Бирақ соңғы дәўирлерде жазылып атырған мийнетлердиң көпшилигинде дәслепки пикирди алға сүрген. Бул пикирдиң белгили тәрәпдары хәм өз мийнетлеринде түркий тиллерде түбир морфеманың даўыссыз+даўыслы+ даўыссыз фонемадан ибарат қамаў буўыннан келип шыққанын дәлиллеўге хәрекет еткен Н.А.Баскаков болып есапланады. Ол «Древнетюркский словарь» дан 709 түбир морфеманы келтирип, олардың фонетикалық дүзилиси төмендегише екенин көрсетеди

СГС - 540 - 76,3%

(С) ГС - 107 - 15,1%

СГСС - 25 - 3,6%
(С) ГСС - 14 - 2,0%
СГ (С) - 18 - 2,5%
(С) Г (С) - 5 - 0,5%

709 – 100%

Қазақ тил билиминде Ә.К.Хасенова қазақ тилинде қарым-қатнас жасауда көбірек қолланылатуғын 230 түбір морфеманы алып, олар фонетикалық дүзилісі бойынша төмендегіше екенін көрсетеді

СГС - 179 - 78,1%
(С) ГС - 39 - 17%
СГСС - 4 - 1,6%
(С) ГСС - 3 - 1,3%
СГ (С) - 4 - 1,6%
(С) Г (С) - 1 - 0,4%

230 – 100%

Өзбек тил билиминде де түбір морфемалардың фонетикалық дүзилісін анықлау бойынша статистикалық изертлеулер жүргизілген. Онда дауыссыз+дауыссыз қурылысына ийе түбір морфема 49%, ал дауыссыз+дауыссыз+дауыссыз қурылысына ийе морфема 40% ке шамалас екені анықланған. Бул хаққында А.А.Абдуазизов: «Бул есап өзбек тилиндегі сөзлерде кейін дауыссыз+дауыссыз бууынның көбейгенин көрсетеді. Дауыссыз+дауыссыз бууын дүнья тиллеринде әдеуір көп тарқалған улыўма бууын түри есапланады. Себеби бул бууынның айтылыўы әдеуір аңсат, дауыссыздың артикуляциясы менен дауыссыз қосып айтылады» - деп жазады.

Бирақ айырым тил фактлери бул пикирге қарама-қарсы да келеди. Мәселен, түркий тиллердегі **көз, жай, жаз** хәм т.б. сөзлердин дәслепки түбири **кө, жа** болды деген шамалаулар оның айқын мысалы болады.

Сонлықтан түбір морфемалардың буўын қурылысын хәм оның фонемалық курамын еле де хәр тәрәплеме изертлеў зәрүр.

Қарақалпақ тилинде бир даўыслы фонемадан ибарат түбір морфемалар таңлақларда ушырасады. Атап айтқанда а, ә, о фонемалары таңлақ түбір морфема хызметинде жумсалады. Мәселен, А, сиз бе кеше келип кеткен (Ш.Сейтов). О,-деди Атажанов мениң сорағаныма таң қалған сыяқлы түс билдирип,...(К.Султанов)

Хәзирги қарақалпақ тилинде даўыссыз+даўыслы фонемадан туратуғын ашық буўынлы түбір морфемалар да шекеленген. Тек ғана **мә, же, де** сыяқлы айырым фәйил түбір морфемалар ушырасады. Еки фонемадан ибарат даўыслы+даўыссыз түриндеги туйық буўыннан туратуғын түбір морфемалар көп. Олар атаўыш сөзлерде де, фәйил сөзлерде де өнимли ушырасады: ат, ол, ақ, ал, ар, ул хәм т.б.

Үш фонемадан ибарат даўыслы+даўыссыз+даўыссыз түриндеги туйық буўыннан ибарат түбір морфемалар қарақалпақ тилинде сийреклеў ушырасады. Бундай түбір морфеманың соңындағы қабатласқан даўыссыздың алдыңғысы сонор, соңғысы үнсиз болып келеди: ийт, айт, ант, өрт хәм т.б. «Қарақалпақ тилинде үст, аст усаған түбір сөзлердиң ақырында еки үнсиз даўыссыз сеслер қатара келеди. Бирақ ол сөзлер мудама үсти, асты түринде қосымта қосылған халда жумсалады.»

Үш фонемадан ибарат даўыссыз+даўыслы+даўыссыз түриндеги қамаў буўыннан ибарат түбір морфемалар қарақалпақ тилинде көп хәм олар өнимли жумсалады: **нан, қан, гүл, сен** хәм т.б. Бул жағдай түркий тиллерде дәслепки түбір сөзлер үш фонемалы қамаў буўын түринде болған деген шамалаўдың шынлыққа сәйкеслигинен болса керек. Ал төрт фонемадан ибарат даўыссыз+даўыслы+даўыссыз+даўыссыз түриндеги қамаў буўыннан туратуғын түбір морфемалар сийреклеў ушырасады. Олардың қурылысындағы қабатласқан еки даўыссыздың алдыңғысы сонор, соңғысы үнсиз даўыссыз болады. Мәселен, қант, мәрт, төрт, тарт, шәрт хәм т.б. Мы-

саллардан көринип турғанындай бундай түбир морфемалардың ақыры тийкарынан **т** үнсіз даўыссызына тамамланған. Соның менен төрт фонемалы қамаў буўыннан ибарат еликлеўиш түбир морфемалар да бар. Олар **п** фонемасына тамамланады. **Жалп** (ете қалды), **шорп** (еттирип сўйди), **гүрп** (ете қалды) хәм т.б. Қарақалпақ тилине араб-парсы тиллеринен өзлестирілген төрт фонемалы даўыссыз+ даўыслы +даўыссыз+даўыссыз түриндеги түбир морфемалардағы қатнасқан даўыссыздың ақырғысы түсип қалады. Мысалы, дос (т), қас (т), рас (т) хәм т.б. Бул сөзлер тек сепленгенде, тартымланғанда т фонемасының аффикс морфема қурамында пайда болыўын көреміз: достым, қастың, достыма хәм т.б. Бирақ **рас** сөзи тартымланғанда **т** фонемасы пайда болмайды. Бизиңше бул **рас** сөзиниң алдына протезалық даўыслығының қосылыўына байланыслы болса керек. Протезалық даўыслығы қосылғаны үшін оның қурылысындағы буўындар санында өзгеріс болады. Енди ол тартымланғанда басқа өзгерісти талап етпейди.

Қарақалпақ тилинде түбир морфемалардың булардан басқа да түрлери бар. Олар тилдиң тарийхий раўажланыў даўамында ишки хәм сыртқы себеплер нәтийжесинде пайда болған. Бириншиден, олар ишки себеплер нәтийжесинде түбир морфемаларға аффикс морфемалардың тығыз биригип ажыралмайтуғын түбир бир морфемаға айланыўынан келип шыққан. Бул қубылыс тил билиминде екинши хәм биринши дәрежелі түбир түсиниклерин пайда еткен. Мәселен, қаўын, пышқы, жамғыр, шөмиш хәм т.б. сөзлер бурын еки морфемалы болған. Биз оны этимологиялық таллаў арқалы толық анықлаўымызға болады. Бул сөзлердеги ын, қы, ғыр, иш бөлелери хәзирги қарақалпақ тилинде аффикс морфема хызметинде жумсалады. Мәселен, жаўын, қысқы, алғыр, өтиниш хәм т.б. сөзлерде олар аффикс морфема хызметин атқарып тур. Екиншиден, сыртқы себеплер нәтийжесинде араб-парсы, рус тили хәм ол арқалы басқа тиллерден сөзлердиң өзлестирилиўи нәтийжесинде түбир морфемалардың фонологиялық дүзилесинде өзгеріслер жүзеге келеди. Мәселен, парта, қәлем, республика, мийман, мәденият хәм т.б.

Әдебиятлар:

1. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Тошкент. Ўқитувчи. Б.84-85.
2. Ризаев С.А. Бўғин структурасини ўрганиш тажрибасидан. –Ташкент: Фан. 1975. Б.7.
3. Хасенова А.К. Производные глагольные основы казахского языка. –Алма-Ата: АН Каз ССР. 1959. С.17.

Лекция: Қарақалпақ тилинде геминат даўыссызлар (2саат)

Қарақалпақ тилиндеги түбир морфемалардың фонемалық дүзилісін үйренгенде олардағы геминат даўыссызлардың қолланылығын айрықша изертлеу талап етіледі.

Түркий тиллерде, соның ишінде қарақалпақ тилинде геминат даўыссызлар айрықша қызығушылықты пайда етеді. Н.К.Дмитриев геминат даўыссызлардың түркий тиллер фонетикасы үшін тән емеслігін, бірақ илгерили хәм кейинли тәсир нәтижесинде сөзлердің түбирлери менен аффикслери шегарасында олардың жиіи ушырасатуғынын айтады хәм дәлилли мысаллар келтиреді. Илимпаз геминат даўыссызлар түркий тиллер фонетикасы үшін тән емес дегенде, олардың ески түркий жазба естеликлери тилинде ушыраспайтуғынын, түркий тиллерде дәслеп түбир морфемалар бир буўынлы болғанын есапқа алған болса керек. Хәқыйқатында, ески түркий жазба естеликлердің тилинде геминат даўыссызлар қолланылмаған. Сонлықтан геминация қубылысы соң пайда болған деп шамалауға болады. Бірақ олар тек түбир хәм аффикслер шегарасында емес, ал түбир морфемалардың ишіндеги буўынлар шегарасында да ушырасады: **ғарры, мүддет, ашшы, қатты, душшы** хәм т.б. А.Дәўлетов: «Қабатласқан даўыссызлардың, соның ишінде геминатлардың да морфемалар шегарасында ушырасуғын айрықша түсиндирип отырудың кереги жоқ. Себеби көп морфемалы дөренди сөзлерде алдыңғы морфеманың соңғы сеси хәм соңғы морфеманың алдыңғы сесинің даўыссыз болып келиуі арқалы олар қоңсылас болып келип, даўыссызлар қабатласлығын пайда етеді. Қабатласқан даўыссызлардың, соның ишінде геминатлардың да морфемалар шегарасында емес, ал бир морфеманың қурамында ушырасуғын дәлиллеу қыйын хәм бул айрықша изертлеуді талап етеді,» -деп жазады. Дурыс, геминат даўыссызлардың пайда болуғын тек фонетикалық ямаса тек морфологиялық нызамлар менен түсиндириу мүмкин емес. Геминация -

тилдің морфологиялық қурылысының тарихый раўажланыуы даўамында пайда болған морфонологиялық қубылыс. Сонлықтан олар хәзирги түркий тиллерде биргеликли ҳалда ушыраспайды. Бул жерде А.Айғабыловтың морфонологиялық қубылысларды тарихый раўажланыуы даўамында сөйлеу барысындағы өзгерислердің әсте-әсте тиллик дәстүрге айланыуынан барып қәлиплескен өзгерислер сыпатында баҳаланыуына толық қосылыуға болады.

А.Дәўлетов өз мийнетинде геминат даўыссызлардың түркий тиллерде хәр қыйлы болып ушырасатуғынын көрсетеди.

Н.К.Дмитриев геминат даўыссызлардың түркий тиллер ишинде азербайжан, түркмен тиллеринде көбирек ушырасатуғынына дәлилли мысаллар келтирген. Қарақалпақ тили геминат даўыссызлардың саны бойынша басқа түркий тиллерге салыстырғанда орташа дәрежеде турады. Геминат даўыссызлардың пайда болыу себеплерин түсиндириу бойынша илимпазлардың пикирлери хәр қыйлы. Н.К.Дмитриев олардың пайда болыуын илгерили хәм кейинли тәсирге байланыстырады. Хәқыйқатында түбир хәм аффикс морфемалар шегарасындағы геминат даўыссызлар илгерили хәм кейинли тәсирге байланыслы келип шығады. Мәселен, хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде **басшы, қосшы, дузшы, санлық, ашса** хәм т.б сөзлер жанлы сөйлеу тилинде илгерили хәм кейинли тәсир нәтийжесинде **башшы, қошшы, душшы, саллық, ашша** болып, геминат даўыссызларды пайда етеди. Ал хәзирги тилде түбир морфема сыпатында есапланатуғын **ғарры, ашшы, душшы, уллы** хәм т.б. сөзлердің қурылысындағы геминат даўыссызлар қалай пайда болған?

А.Ғуламовтың пикиринше, геминат даўыссызлар дәслепп экспрессияны билдириу ушын пайда болған, соң олар бул мәнилерден айырылып, басқа әпиуайы сөзге айланған. Ал А.Мартине хәм А.М.Щербактың пикиринше, бул қубылыс даўыссызлардың интервокаль жағдайда турақлылығын сақлау ушын қосымша қурал болып, ол арқалы сөзди айтыудың интенсивлиги де

артқан. Демек, олардың пикиринше, геминат даўыссыздың пайда болыуы даўыссыздың интервокаль жағдайына байланысly, ал геминантлардың экспрессивлик тәрәпи соның жуўмағы болып есапланады. Өзбек тилинің хорезм говору бойынша изертлеў жүргизген Ф.Абдуллаев өз мийнетинде түркий тиллерде геминат даўыссызлардың пайда болыуының себеплерин анықлаўға хәрәкет еткен. Оның пикиринше, өзбек тилинің раўажланыуының белгили бир дәўирлеринде сөздің биринши ашық буўынын беккемлеў тенденциясы пайда болған. Мәселен, ачығ «горький» сөзиндеги ақырғы даўыссыз бир қатар түркий тиллерде, соның ишинде өзбек тилинің хорезм говорында қысық даўыслыдан соң түсип қалған. Сөздеги еки буўын да ашық болған. Биринши буўын мәнини алып жүриўши болғанлықтан, оны беккемлеў талабы, түбирдің вокализмин сақлаў зәрүрлиги келип шыққан. Биз де бул пикирге толық қосыламыз. Түркий тиллерде буўын тийкарғы хызмет атқаратуғын фонетикалық категория. Түркий тиллердің тарийхий раўажланыуы барысында буўынлардың қурылысында хәр қыйлы фонетикалық өзгерислер болғаны анық. Оның үстине, геминация қубылысы менен бирге элизия қубылысы да усындай буўынға байланысly пайда болатуғын қубылыс. Мәселен, қарақалпақ тилиндеги **мурын+ы = мурны, қарын+ы= қарны, кеўил+и = кеўли** хәм т.б. сөзлердеги екинши буўындағы ы даўыслысының түсип қалыуы ашық буўынлардың қатар жумсалмай, олардың бириниң қамаў буўынға айланыў зәрүрлигинен пайда болғанын көремиз. Сондай-ақ инфикслердің пайда болыуы да усындай себепке байланысly келип шыққан. Мәселен, **усында** алмасығының сеплениўиндеги н фонемасының пайда болыуы да ашық буўынға байланысly келип шыққан.

Геминация хәм элизия қубылыслары арасындағы тағы бир улыўмалық белги - олардың көпшилик жағдайда қысық даўыслылардың алдында ушырасыуы. Мәселен, ғарры хәм ашшы, мурны хәм кеўли т.б.

Солай етип, геминат даўыссызлардың пайда болыуының ең тийкарғы себеплериниң бири ашық буўынға байланысly болып есапланады. Соның

менен бирге қарақалпақ тилинде геминат даўыссызлар араб-парсы тиллери-нен өзлестирілген сөзлердің қурылысында ушырасады. Мәселен, муҳаббат, Аббаз, Мухаммед, хәмме, ғәззел, ғәррем хәм т.б. Сондай-ақ хәр қыйлы стильлик мақсетлерге байланысly да геминат даўыссызлардың пайда болыўы ушырасады. Мәселен, көп санлы қарақалпақ аўызеки халық дәретпелериниң тилинде, аўызеки сөйлеў тилинде **тоғыз** санлығы **тоққуз**, **отыз** санлығы **отгуз**, **сегиз** санлығы **секкиз**//=**сәккиз**, **елиў** санлығы **елли** түринде қолланылады.

Қарақалпақ тилинде геминат даўыссызлар сөз шақапларында түрлише ушырасады. Бул жағдай геминацияның морфологиялық қубылыс экенин тастыйықлайды. Бақлаўлар жүргизип қарағанымызда, геминат даўыссызлар көбирек атлықларда ушырасады: бб - муҳаббат, Аббаз, Шаббаз; кк - шөккиш, хәкке, мәкке; ққ - шаққы, лаққы; лл - Абдулла, Таллық, сәлле, алла; мм - Мухаммед, гөмме; нн - анна, жаннық (диалект); рр - гүрриң, хәрре; зз - иззет; жж - тәжжал; сс - қысса, қассап; дд - сәдде, үддет; пп - топпы, шаппат хәм т.б. Келбетликлерде: шш - ашшы, гешше, душшы; тт - қатты; сс - ыссы; лл - уллы, жыллы; пп - аппақ; зз - гөззал; ққ - шаққан. Санлықларда: кк - секкиз, секкиз; ққ - тоққуз; тт - йетти, етти; лл - елли хәм т.б. Алмасықларда: лл - гүллән, гүлли; мм - хәмме. Рәўишлерде: рр - дәрриў; шш - қашшан; нн - тосыннан; тт - тосаттан, әпсәтте, мәттал хәм т.б. Таңлақларда: сс - мәссаған хәм т.б.

Әдебиятлар:

- 1.АбдуллаевФ. Фонетика хорезмских говоров. –Ташкент: Фан. 1967. С.124-135.
- 2.Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования в узбекском языке. Рукопись докторской диссертации. –Ташкент: 1958. С.122.
- 3.Мартине А. Принципы экономии в фонетических изменениях. –М.: АН СССР. 1960. С.181; Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. –Л.: Наука. 1970. С.181.
- 4.Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебебий тилиниң сеслик дүзилиси. – Нөкис: Билим. Б. 99.
- 5.Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. –Алматы: Санат. 1995. Б.4.

6. Дмитриев Н.К. Двойные согласные в тюркских языках. – ИСГТЯ. I. Фонетика. –М.: АН СССР. 1955. С. 261-264.

Лекция: Қарақалпақ тилинде қабатласқан даўыссызлар(4саат)

Қабатласқан даўыссызлардың сөздің басында, ортасында хәм ақырында жумсалыўы жағынан бир қыйлы емес. Олар еки ямаса көп буўынлы сөзлерде буўынлар шегарасында ушырасады. Көпшилик илимпазлардың анықлаўынша, түркий тиллерде сөзлер дәслеп бир буўынлы болған. Ондай болса, қурамында даўыссыз фонемалар қабатласып келген хәзирги қарақалпақ тилиндеги көп буўынлы түбир морфемалар тилдің тарийхый раўажланыўы даўамында хәр қыйлы себеплерге байланыслы пайда болған. Ф.Абдуллаевтың пикиринше, түркий тиллердеги сөзлердің түбиринде қабатласқан даўыссызлардың болыўы биринши буўынды беккемлеўге хәм түбирдеги вокализмди сақлаўға байланыслы. Қарақалпақ тилинде сөзлердің ақырында қабатласқан даўыссызлардың жумсалыўы шекленген. Сөздің ақырында тийкарынан сонор даўыссызлар менен үнсиз даўыссызлар қабатласып келеди. Қурамында ақырғы позицияда қабатласқан еки үнли ямаса еки үнсиз даўыссызы бар айырым сөзлер қарақалпақ тилинде тек жазылғаны менен, олардың бири жанлы сөйлеў тилинде түсип қалдырылады. Мәселен, съез(д), поез(д), тах(т), дос(т) хәм т.б.

Үнли даўыссызлардың ишинде б фонемасы түбир морфемалардың басында хәм ортасында жумсалады. Ауслаут позицияда жумсалмайды. Қарақалпақ тилине рус тили хәм ол арқалы басқа тиллерден кирген сөзлерде ауслаут позицияда б хәриби жазылғаны менен ол п сесине айланып еситиледи: клуб-клуб, штаб-штап хәм т.б. Бул қарақалпақ тилинде б даўыссыз фонемасының сөздің ақырғы позициясында жумсалмаўы менен байланыслы. «Түркий тиллерде интервокаль жағдайда б даўыссызы жийи ушыраспайды, бул позицияда ол в, ў, даўыссызларына өтиўи байқалады. Б даўыссызы татар, қазақ, ноғай, қырғыз, қарақалпақ тиллеринде сақланады.» Б даўыссызының

сөздің ақырында жумсалыуы ески түркий жазба естеликлеринің тилинде аз сандағы сөзлерде ушырасады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде б фонемасы түбир морфемалар қурамында б, ж, з, л, р фонемалары менен қабатласып жумсалады. Бирақ олардың дизбегі тек араб-парсы тиллеринен өзлестирілген аз сандағы сөзлерде ушырасады. Мысалы, мухаббат, Аббаз, Әбжил, абзал, Қоблан, Ибрайым хәм т.б. Бунда б фонемасының р фонемасы менен қа-батласыуы гүман туўдырады. Бул эксперименталь изертлеўди талап етеди.

- Г/ -Ғ фонемасы түбир морфемалардың үш позициясында да, ал аффикс морфемалардың анлаут хәм инлаут позицияларында жумсалады.

Түркий тиллерде олардың пайда болыу хәм раўажланыу тарийхы хаққында хәр қыйлы пикирлер бар. Солай да көпшилик илимпазлар «... кишкене тиллик қ даўиссызын айтыу қыйын. Усы себепли түркий тиллердің барлығында ол өзгериске ушыраған» -дейди. Соның ишинде ан-лаут позициядағы қ даўиссызы г, к, х даўиссызларына айланған. Сөз-дің абсолют басында г фонемасының ушырасыуы екинши дәрежели сы-патқа ийе болып, ол к даўиссызының үнлесиу процесине байланыслы болған. Хәзирги қарақалпақ тилинде г даўиссызы түбир морфемалардың анлаут хәм инлаут позицияларында жумсалады. Ал ауслаут позицияда жумсалыуы шекленген. Тек бег сөзинде жазылғаны менен жанлы сөйлеу тилинде ол к даўиссызы менен алмасады. Ғ даўиссызы хәзирги қарақалпақ тилинде г даўиссызы сыяқлы түбир морфеманың анлаут хәм инлаут позицияларында жумсалады. Оның ауслаут позицияда жумсалыуы шекленген. Егер оның ерте дәўирдеги тарийхына итибар берсек, ғ даўиссызы сөздің басында улыўма жумсалмаған. Ол ушын үш позиция характерли болған: 1) қамау буўынның ақырында даўиссыздың алдында; 2) сөздің ең соңында; 3) биринши хәм екинши буўынлар шегарасында интервокаль жағдайда. Түркий тиллердің раўажланыу барысында ғ даўиссызы көп өзгерислерге ушыраған. Жоқарыда көрсетилген позицияда хәзирги түркий тиллерде айырым сөзлерде сақланған,

ал көпшилигинде басқа даўыссызлар менен алмасқан ямаса улыўма түсип қалған.

Морфемалар шегарасында кейинли тәсирге байланыслы түбир морфемалардағы к хәм қ даўыссызлары сәйкес г хәм ғ даўыссызлары менен алмасады: жүрек+и=жүреги, тарақ+ы=тарағы хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде г/ғ фонемасының г реңки түбир морфема қурамында д хәм з фонемалары менен, ал ғ реңки д фонемасы менен аз сандағы сөзлерге қабатласып жумсалады: жегде, мегзе, бағдар, жағдай хәм т.б. Морфемалар шегарасында г реңки з хәм м, ғ реңки ж хәм м фонемалары менен қабатласады: Бегзада, Бегман, бағман, Тағжап хәм т.б.

Д фонемасы сөздің басында хәм ортасында жумсалады. Айырым сөзлерде ауслаут позицияда жазылғаны менен сөйлеў тилинде т фонемасы менен алмасады: абад-абат, шад-шат хәм т.б. Ата түркий тилде д фонемасы сөздің басында қолланылмаған. Ол т фонемасының үнлесиўи нәтийжесинде пайда болған.

Қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемаларда д фонемасы анлаут позицияда жумсалады. Аффикс морфемалардың д фонемасынан басланатуғын вариантлары ақыры даўыссыз хәм үнли даўыссызларға тамамланған сөзлерге қосылады: алмада, қағаздан, тамда, жайдан хәм т.б.

Д фонемасы түбир морфемаларда тек д фонемасы менен қабатласып, геминат даўыссызды пайда етеди: мүддет. Аффикс морфемаларда оның басқа даўыссызлар менен қабатласыўы ушыраспайды. Бирақ Самарқанд сөзинде нд дизбеги жазыўда есапқа алынғаны менен жанлы сөйлеў тилинде д фонемасы түсип қалады ямаса т фонемасы менен алмасады: самарқанд-самарқан-самарқант. Сондай-ақ орыс тили хәм ол арқалы басқа тиллерден өзлестирилген съезд, поьезд сыяқлы сөзлерде де д фонемасы түсирилип қалады. Бул д фонемасының қарақалпақ тилинде ауслаут позицияда жумсалыўының шеклениўине байланыслы болса керек.

Ж фонемасы қарқалпақ тилинде түбир морфемалардың барлық позицияларында ушырасады: жыл, таж, жигит, мәжбүр, үәж хәм т.б. Орхон-Енисей жазба естеликлериниң тилинде ж фонемасы улыўма ушыраспайды. Ал Махмуд Қашғарийдиң сөзлигинде ж фонемасының үш позицияда да қолланылыўы ушырасады. Автордың өзи ж даўыссызы оғузлар менен қыпшақларға тән деп көрсетеди. Ж фонемасының ески түркий жазба естеликлеринде ушыраспай, ал Махмуд Қашғарийдиң сөзлигинде ушырасыўы, оның орта түрк дәўиринде қәлиплесе баслағанын көрсетеди.

Хәзирги қарқалпақ тилинде түбир морфеманың анлаут позициясында й фонемасы менен алмасыўы жанлы сөйлеў тилинде көбирек ушырасады. Буның себебин қоңсы отырған өзбек, түркмен тиллериниң тәсири сыпатында емес, ал й-ж фонемаларының раўажланыў эволюциясынан қарастырыў керек.

Хәзирги қарқалпақ тилинде ж фонемасынан басланатуғын тек форма жасаўшы **жақ** аффикси ушырасады. Аффикс морфемалардың инлаут хәм ауслаут позицияларында жумсалмайды.

Ж фонемасы түбир морфемаларда б, г, д, ж, н даўыссызлары менен қабатласып жумсалады: мәжбүр, мәжгүн, сәжде, тажжал, мәжнүн хәм т.б. Бул келтирилген мысаллардан мәлим болып турғанындай ж даўыссызының басқа даўыссызлар менен дизбеклесип жумсалыўы тийкарынан араб-парсы тиллеринен өзлестирилген аз сандағы сөзлерде ушырасады. Бул да түркий тиллерде ең дәслеп сөздиң бир буўынлы болғанлығы, ж фонемасының соң пайда болыў жағдайларына байланыслы болса керек. Морфемалар шегарасында ж фонемасы д, ғ, ж, н, л даўыссызлары менен қабатласа алады: тажда, бажда, ғажжа-ғаж, быжна хәм т.б.

З фонемасының этимологиясы бойынша В.В.Радлов төмендеги схеманы келтиреди: $j > \check{z}$, $j > \check{c}$, $\check{c} > z$, $z > s$, $s > s$. Буннан мәлим болғанындай, з фонемасының пайда болыў төркини й фонемасынан басланады. Хәзирги қарқалпақ тилиниң түпкиликли түркий сөзлеринде бул фонема сөздиң инлаут хәм ауслаут позицияларында, ал араб-парсы тиллеринен кирген сөзлерде

анлаут позицияда да жумсалады. Сонлықтан Н.А.Баскаков з фонемасының «... тийкарынан сөздің ортасында хәм ақырында, аффикслердің де ақырында жумсалады» - деп жазады. Орхон-Енисей жазба естеликтери тилинде хәм Махмуд Қашғарийдің «ДЛТ» сөзлигинде з фонемасы сөздің ортасында хәм ақырында жумсалған. Бул з фонемасының түркий тиллердің раўажланыўының соңғы бақышында пайда болыўына байланыслы болса керек.

Хәзирги қарақалпақ тилинде з фонемасы аффикслердің ауслаут позициясында жумсалады. Морфемалар шегарасында з фонемасы б, г, ғ, д, л, т фонемалары менен қабатласа алады: жазба, гүзге, жазға, тезлет, биз тумсық хәм т.б. З фонемасына тамамланған түбир морфемаға с хәм ш морфемаларнан басланған аффикслер қосылғанда кейинли тәсир нәтийжесинде з фонемасы с ямаса ш фонемасы менен алмасады: дузшы-душшы, жазсын-жассын хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде сонор даўыссызлар болған м, н, ң, р, й, ў, л фонемалары өзлерине тән артикуляциялық, акустикалық өзгешеликтерге ийе болыў менен бир қатарда дистрибуциялық өзгешеликтерге де ийе. А.М.Щербак былай жазады: «Барлық тюркологиялық хәм тюркологиялық емес изертлеўлерде сонантлар адамзат тилинің ең ески сеслери сыпатында қарастырылады. Олардың басқа даўыссызлар топарына салыстырғанда онша өзгерислерге ушырамай, турақлылығын сақлаўы атап көрсетиледи.» Сондай-ақ белгили тюркологлар Г.Рамстедт, Н.Поппе, М.Рясянен, А.Н.Кононов, Г.Садўақасов хәм т.б. сонант даўыссызлардың ең сыпатлы белгилери ретинде олардың метатеза қубылысына ушыраўын атап көрсетеди. Н.Поппениң көрсетиўинше, алтай ата тилде сонорлардан мурынлық м, н фонемалары сөздің басында ушырасады. Ал А.Н.Кононов түрк тилинде м, н даўыссыз фонемаларынан басланған сөзлер түбир морфемаларда оғада аз ушырасады, - дейди. Сонлықтан сонорлардың сөзлердеги тийкарғы позициясы инлаут хәм ауслаут позициялар болып есапланады.

М фонемасы хәзирги түркий тиллерде, соның ишинде хәзирги қарақалпақ тилинде де бул сонор даўиссыз түбир морфемалардың үш позициясында да жумсалады. Ески түркий жазба естеликлериниң тилинде де м даўиссызының түбир морфемалардың үш позициясында да жумсалғанын төмендеги мысаллардан көриўге болады: мен < бен, мапа < бана, тазман, семиз, тамқа, қутым. Орхон-Енисей жазба естеликлериниң тилинде де сөзлердиң басында м ~ б сәйкеслиги ушырасқан. Айырым изертлеўшилер м даўиссызының ертеде түркий тиллерде сөздиң басында жумсалыўын бийкарлайды. Мәселен, Н.К.Дмитриевтиң пикиринше, ески тилде м даўиссызынан басланған сөзлер араб тилинен өзлестирилген. Хәзирги ўақытта м даўиссызынан басланған рус хәм халық аралық сөзлер өзлестирилген. Солай да ата түркий тилде м даўиссызының сөздиң басында жумсалғанын қоллап-қуўатлаўшылар көпшиликти қурайды. Бирақ оның б даўиссызынан бурын пайда болған ба ямаса кейин пайда болған ба? - деген сораўға тюркологияда анық пикир жоқ. Бир қатар илимпазлар сөзлердиң басындағы м даўиссызы б даўиссызының ассимиляцияға ушыраўынан пайда болған деп шамалаўын айырым тил фактлери тастыйықламайды. Сонлықтан бул мәселелер еле де тереңирек изертлеў тюркологияда алда турған ўазыйпалардың бири.

М фонемасының сөздиң ортасында жумсалыўы барлық түркий тиллерде өнимли. Сөздиң ақырғы позициясында да жумсалыўы турақлы. Сондай-ақ хәзирги түркий тиллерде м фонемасы аффикс морфемаларда да, көмекши сөзлерде де анлаут хәм ауслаут позицияларда жийи жумсалады. Морфемалар шегарасында м даўиссызы мб, мг, мғ, мж, мз, мл, мм, мн, мс, мт, мш даўиссызлар дизбегин пайда етеди: көмбе, тамға, қумда, адамзат, емле, үйимнен, қымта, кемшилик хәм т.б.

Н фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде үш позицияда да жумсалады. Бирақ н даўиссызынан басланған сөзлердиң көпшилиги араб-парсы тиллеринен өзлестирилген. А.М.Щербак «Тек бир **не** деген сораў алмасығында н

сонантының қолланылыуы ушырасады,» -деп жазады. Ал М.Рясянен бул пикирге қарсы шығып, бул сестин ески түркий тилде ушыраспайтуғынын, оның алтай тиллеринде j сесине айланғанын, не сөзинде қолланылыуы ассимиляция нәтийжесинде соңғы дәуірлерде пайда болғанын айтады. Солай да көпшилик илимпазлар н фонемасының сөздин басында не, неге, неше, нең сөзлеринде жумсалғанын ескертеди. Н фонемасы аффикс морфемалардың анлаут хәм ауслаут позицияларында өнимли жумсалады. Морфемалар шегарасында н фонемасы д, ж, з, н, с, ш фонемалары менен қабатласады: азанда, азан менен, менмен, күннен, қансыра, меншик хәм т.б. Ақыры н фонемасына тамамланған түбир морфемаға б дауыссызынан басланған аффикс ямаса екінши бир сөз қосылса б дауыссызы м дауыссызы менен алмасады: Сағынбай-Сағымбай, исенбе-исембе хәм т.б. Ал н фонемасына тамамланған сөзге л фонемасынан басланған аффикс қосылса, н фонемасы л фонемасы менен алмасады: санлық-саллық, жанлық-жаллық. Бул жағдай н фонемасының б хәм л фонемалары менен қабатласып жумсала алмайтуғынын толық тастыйықлайды.

Н.А.Баскаков қарақалпақ тилинде н дауыссызының сөздин басында келиуи тән емес, тек санаулы н дауыссызынан басланатуғын сөзлер ушырасады. Не «что» хәм не сөзинен жасалған неше «сколько» нәрсе «вещь» сондай-ақ алдыңғы дауыслы сеси түсип қалған **нағашы шеше** «бабушка по матери», нан «верить» -деп жазады. Демек, н дауыссызынан басланатуғын сөзлердин ески түркий тилде болған-болмағаны хаққында хәр қыйлы пикирлер бар.

Ң фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздин ортасында хәм ақырында жумсалады. Ески түркий жазба естеликлериниң тилинде де ң фонемасы сөздин ортасында хәм ақырында жумсалған. Н.Поппениң анықлауынша, алтай ата тилде мурынлық ң фонемасы бууын ямаса сөздин тек ақырында жумсалған. Хәзирги қарақалпақ тилинде ң фонемасы интервокаль жағдайда жумсалады. Бунда ол бууынның басында келеди. Мәселен,

теңиз, көңил хәм т.б. Сондай-ақ ң фонемасы қарақалпақ тилинде даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың аралығында жумсалады. Бунда ол буўынның ақырында келеди. Мәселен, жеңге, теңге хәм т.б.

Хәзирги түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде де сөз ортасында ң фонемасының ассимиляция қубылысы нәтийжесинде н фонемасының г/ғ хәм к/қ фонемаларының алдында келиўине байланыссы пайда болады: түн+ги=түңги, жон+қа=жонқа хәм т.б. Ң фонемасы қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемалардың ауслаут позициясында жумсалады. Еликлеўиш сөзлерде ң фонемасы к/қ даўыссызлары менен бир сөз ишинде келеди: дүңк, ғаңқ, таңқ хәм т.б. Бул фонема түбир морфемаларда б, г, ғ, л, к/қ, т, с менен қабатласып жумсала алады: таңба, жаңбыр, теңге, даңқ, қаңтар, қоңсы, қаңлы хәм т.б.

Л фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздің ортасында хәм ақырында жумсалады. Ал анлаут позицияда басқа тиллерден өзлестирилген сөзлерде хәм еликлеўиш сөзлерде жумсалады.

Хәзирги қарақалпақ тилинде л фонемасынан басланған басқа тиллерден өзлестирилген бир қатар сөзлердің алдына протезалық даўыссызлар қосылған: ылақ, ылай, илаж хәм т.б. Олардың л фонемасынан басланатуғын сөз екенін басқа тиллерге салыстырыў арқалы билиўге болады. Ал бир қатар л фонемасынан басланған сөзлер протезалық даўыссыз фонемалар қосылмай-ақ қолланылып жүр: Лала (гүл), лазым, ләңки хәм т.б.

Л фонемасы сөздің ортасында хәм ақырында жийи қолланылады. Әсиресе, оның феийл сөзлердің ақырғы позициясында қолланылыўы көбирек ушырасады. Аффикс морфемаларда л фонемасы көбирек анлаут позицияда жумсалады. Соның менен айырым аффикс морфемаларда инлаут хәм ауслаут позицияларда да жумсалады: ғылт, =ыл//=ил хәм т.б. Хәзирги қарақалпақ тилинде бир буўынлы еликлеўиш түбир морфемаларда л фонемасы п, т, ш фонемалары менен қабатласып жумсалады: тырп, қалт, былш хәм т.б. Түбир морфемаларда л фонемасының б, г/ғ, ж, л, ў, м, п, к/қ, т, ш фоне-

малары менен қабатласыуын көреміз: қалбир, белги, балға, алты, алла, халўа, қалпы, салма, үлке, жылқы, булшық, балта хәм т.б. Ал морфемалар шегарасында л фонемасының басқа даўыссызлар менен қабатласыуын қоса алып қарағанда, онда лб, лг, лғ, лд, лж, лз, лк, лқ, лл, лм, лн, лп, лт, лс, лш дизбеклерин ушыратамыз.

Р фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздің ортасында хәм ақырғы позицияларында жумсалады. Барлық тюрколог илимпазлар да түркий тиллерде р фонемасынан басланатуғын сөздің жоқ екенін көрсетеди. С.Е.Малов ески түркий жазба естеликлериниң ишинде тек Кули-Шора естелиги тилинде «gmla»-»жабайы хайўанның аты» деген бир сөздің ушырасатуғынын көрсетеди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде р фонемасынан басланатуғын сөзлердің алдына ы ямаса и протезалық даўыслы фонемалар қосылады. Ал р фонемасының сөздің ортасында жумсалыуы бойынша төрт жағдайды көриўге болады: а) еки даўыслы фонеманың аралығында; бунда р фонемасы екинши буўынның анлаут позициясында турады; б) даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың аралығында; бунда да р фонемасы екинши буўынның анлаут позициясында турады; в) даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың аралығында; бунда р фонемасы биринши буўынның ақырында турады; г) және де даўыслы хәм даўыссыз фонемалардың аралығында; бунда р даўыссызы ауслаут позицияда емес, ал орта да, даўыссыз фонеманың алдында келеди. Бул жағдайды хәзирги қарақалпақ тилинде толық көриўимизге болады. Мәселен, кара, жара хәм т.б. сөзлерде р фонемасы интервокаль жағдайда, екинши буўынның бас позициясында келген. Бул көрсетилген биринши жағдайға сәйкес келеди. Ал туўра, тәңри сөзлеринде р фонемасы даўыссыз хәм даўыслы фонемалардың аралығында келген. Бунда р фонемасы екинши буўынның бас позициясында тур. Қарақалпақ тилинде ғарға, арқа сөзлеринде р фонемасы даўыслы хәм даўыссыз фонемалар аралығында келген. Бирақ бунда ол биринши буўынның

ақырғы позициясында тур. Ал арт, төрт, өрт сыяқлы сөзлерде р фонемасы ортада келеди.

Р фонемасының сөздің аулау позициясында жумсалыуы ески түркий тилинде де, хәзирги қарақалпақ тилинде де өнимли сыпатқа ийе. Аффикс морфемаларда р фонемасы инлау хәм аулау позицияда қолланылады. Әсиресе, аффикс морфемалардың аулау позициясында жумсалыуы оғада өнимли сыпатқа ийе. Еликлеуиш сөзлердің қурамында р фонемасының бир бууын ишинде к/қ, п, т, с, ш дауыссызлары менен қабатласып жумсалыуы көбирек ушырасады: гүрк, ғарқ, гүрп, парт, гүрс, гирш хәм т.б. Ол сондай-ақ бир бууынлы түбир морфемаларда ол т фонемасы менен қабатласып жумсалады: төрт, өрт, журт хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ тилинде р фонемасы түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында барлық үнли, үнсиз, сонор дауыссызлар менен қабатласып жумсала береді: арба, бирге, торғай, орда, моржа, мырза, ерке, арқа, урлық, арман, арна, арпа, арша, ғарры, қырсық, артық хәм т.б. Бул жағдай бириншиден, р фонемасының сөз ортасында жоқарыда көрсетилген төрт жағдайына байланысly. Екиншиден, оның бирден-бир дирилдеуик дауыссыз болып, барлық дауыссыз фонемаларға қарама-қарсы қойылыуына байланысly болса керек.

Й фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздің ортасында хәм ақырында жумсалады. Ауызеки сөйлеу тилинде ж фонемасының орнына й фонемасының алмасып қолланылуы жағдайы көбирек ушырасады. Жоқарыда айтып өткенимиздей, буны тек қоңсылас өзбек, түркмен тиллериниң тәсири сыпатында емес, ал й ~ ж фонемаларының рауажланыу тарийхы менен байланыстырып қарау керек.

Аффикс морфемаларда й фонемасы тек аулау позицияда қолланылады. Еликлеуиш сөзлерде й фонемасы к/қ дауыссызлары менен бир бууын ишинде қолланылады: шүйк, быйк, ғыйк хәм т.б. Сондай-ақ й фонемасы бир бууынлы түбир морфемаларда т фонемасы менен қабатласып келеди: айт, қайт, ийт

хәм т.б. Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында й фонемасы ң фонемасынан басқа барлық даўыссызлар менен қабатласып жумсалады: айбат, бәйги, қайғы, жайа, сайман, ийзе, ийле, үйке, қайқы, уйқы, айран, жайла, байрақ, айна, қайшы, қайсы, әййем хәм т.б. Бундай өзгешелик қарақалпақ тилинде й даўыссызының бирден-бир тил ортасы даўыссыз фонемасы болыўы, екиншиден, оның түркий тиллерде ертеректе пайда болыўы, көплеген даўыссызлардың оның өзгерислери нәтийжесинде келип шығыўы менен байланыслы.

Ў фонемасы түбир морфемалардың анлаут позициясында сийрек, ал инлаут хәм ауслаут позицияларында жийи қолланылады. Орхон-Енисей естеликлериниң тилинде ў фонемасы улыўма қолланылмаған. Ал Махмуд Қашғарийдиң «ДЛТ» мийнетинде сөздиң ортасында хәм ақырында жумсалған. Буннан ў фонемасының түркий тиллер раўажланыўының соңғы дәўирлеринде пайда болғанын көриўге болады.

Ў фонемасы аффикс морфемалардың ауслаут позициясында өнимли, ал инлаут хәм анлаут позицияларында сийрек жумсалады. Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында ў фонемасы ң фонемасынан басқа барлық даўыссызлар менен қабатласып жумсалады: тәўбе, нәўбет, саўға, хәўжар, ғаўға, туўра, аўма, аўна, туўша, жуўсан хәм т.б.

Көпшилик тюрколог-илимпазлардың пикиринше, түркий тиллерде ең дәслеп үнсиз даўыссызлардан п, т, с, ч, к, қ болған. Олар соң үнлесиў кубылысына ушырап, үнли фонемалардың пайда болыўына тийкар болған. Хәзирги қарақалпақ тилинде үнсиз даўыссызларға п, т, с, к/қ, ш фонемалары киреди. Олардың хәр бири өзине тән дистрибуциялық сыпатламаға ийе.

П фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде тийкарынан сөздиң ортасында хәм ақырында жумсалады. Ал анлаут позицияда басқа тиллерден кирген сөзлерде, айырым еликлеўиш сөзлерде ғана жумсалады. Бул жағдай, яғный п даўыссызынан басланатуғын сөзлердиң аз болыўы, оның ата түркий тилде-ак б фонемасына айланыўы менен түсиндириледи

Аффикс морфемаларда п фонемасы анлаут хәм ауслаут позицияларда жумсалады. Түбир морфемларда хәм морфемалар шегарасында п фонемасы тек п, қ, т, с, ш фонемалары менен қабатласып келеди: аппақ, жупқа, әптап, топса, қапшық хәм т.б.

П фонемасының бундай дистрибуциялық сыпатқа ийе болыуы оның тарихый басып өткен жолы менен байланысly болса керек. Тарихый раўажланыу басқышларында ол көп өзгерислерге ушыраған. Б.А.Серебренников түркий тиллердеги п, т, к үнсиз даўыссыз фонемалардың интервокаль позицияда үнли даўыссыз б, д, г даўыссызларына өзгеретуғынын, бул қубылыстың алтай, угрофин тиллери ушын да тән деген пикирди билдиреди. Усындай себеплерге байланысly п даўыссызының түбир морфема қурамында басқа даўыссызлар менен қабатласып жумсалыуы да сийрек ушырасады.

Т фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөзлердің барлық позицияларында өнимли жумсалады. Хәзирги қарақалпақ тилинде аффикс морфемаларда т фонемасы анлаут хәм ауслаут позицияларда жумсалады. Аффикс морфемалардың т фонемасынан басланатуғын варианты ақыры үнсиз даўыссыз фонемаларға тамамланған сөзлерге қосылады. Тек фейилдің өзгелик дәрежесиниң =тыр//=тир аффикси л сонор даўыссызына питкен фейил сөзлерге де қосылады: келтир, өлтир хәм т.б. Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында т фонемасы л, н, п, т, ш, к/қ, с фонемалары менен қабатласып жумсала алады: атла, қатпа, патша, кетпен, қатша, өткир, атқар, атлар, шытпа, питсин, қытшылық хәм т.б.

Т фонемасы түркий тиллердің раўажланыу барысында өзиниң турақлылығын сақлаған даўыссыз болып есапланады. Қарақалпақ тилинде ол интервокаль жағдайда да өз турақлылығын сақлайды.

С фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөздің үш позициясында да қолланылады. Қарақалпақ жанлы сөйлеу тилинде анлаут хәм ауслаут позицияларда қолланылған с фонемасының орнына ш фонемасының қолланыуы

жағдайы ушырасады. Бул ҳаққында Ш.Абдиназимов: « ... с фонемасы жумсалатуғын орынларда ш фонемасының қолланылығын тарийхий процесс сыпатында бахалап ески түркий тиллеринен Орта Азиялық жазба әдебий тил - чағатай тилине өткен хәм XIX әсирдеги қарақалпақ халқының аўызеки сөйлеў тилиндеги сақланған үлгилер сыпатында тастыйықлаўға болады», - деген пикир айтады. Бул пикирден с фонемасының орнына ш фонемасының қолланылығын түркий тиллердиң раўажланыў басқышларына байланыслы карастырыў керек деген жуўмақ келип шығады.

Аффикс морфемаларда с фонемасы анлаут, инлаут хәм ауслаут позицияларда жумсалады. Морфемалар шегарасында с фонемасының ш фонемасы менен алмасыўы илгери хәм кейинли тәсир нәтийжесинде келип шығады, яғный с фонемасына тамамланған түбир морфемаға ш фонемасынан басланған аффикс қосылса ямаса ш фонемасына тамамланған сөзге с фонемасынан басланған аффикс қосылса с фонемасы ш фонемасына айланады: басшы, ашса. Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында с фонемасы л, к/қ, т, с, п фонемалары менен қабатласып жумсала алады: таслар, ески, қасқа, естелик, аспан, ыссы, таста хәм т.б.

Ш фонемасы хәзирги қарақалпақ тилинде сөзлердиң барлық позицияларында кең түрде қолланылады. Ески түркий жазба естеликлери тилинде де жийи қолланылады. Қарақалпақ тилиниң кубла диалектинде ш даўыссызының орнына ч даўыссызы қолланылады. Ш фонемасы аффикс морфемалардың анлаут хәм ауслаут позицияларында жумсалады. Морфемалар шегарасында ш фонемасы түбир морфеманың соңында ямаса аффикс морфемалардың басында келип алдындағы ямаса соңындағы с ямаса з фонемаларын ш фонемасына айландырады: қошшы, душшы, ашша хәм т.б.

Ш фонемасы түбир морфемалар хәм морфемалар шегарасында к/қ, ш, л, т, п фонемалары менен қабатласып келеди: ешки, ушқын, ашшы, ашлар, душшы, ашты, ашлық хәм т.б.

К/Қ фонемасының жумсақ реңки болған к жиңишке даўыслы фонемалар менен, ал қатты реңки болған қ жуўан даўыслы фонемалар менен бир буўын курамында келеди. Сөздиң басында айырым сөзлерде жумсақ к реңкиниң жуўан, ал қатты қ реңкиниң жиңишке даўыслылар менен жумсалыўы тек жазыўда ушырасқаны менен жанлы сөйлеў тилинде бундай жағдай ушыраспайды. Сөзлердиң екінши хәм соңғы буўынларында хәм аффикслерде жумсақ к реңки мудама жиңишке, ал қатты қ реңки мудама жуўан даўыслылар менен келеди.

К даўыссызы ата түркий тилде де сөзлердиң басында жумсалған. Ол әсиресе қыпшақ тиллеринде турақлы сыпатқа ийе. Сөздиң ортасында да жийи қолланылған. Сөздиң ақырында ертеректе жүдә кең қолланылған. Бул сыпатлы белгилер хәзирги қарақалпақ тилиндеги к даўыссызына да тән. Морфемалар шегарасында к даўыссызына тамамланған сөзге даўыслы фонемадан басланатуғын аффикс қосылғанда к даўыссызы г даўыссызы менен алмасады: ек - егин, төк - төгин хәм т.б. Қ даўыссызы да түркий тиллерде ертеде пайда болған. Сөзлердиң барлық позицияларында жийи қолланылады. Морфемалар шегарасында қ даўыссызына тамамланған сөзге даўыслы фонемадан басланған аффикс қосылғанда қ даўыссызы ғ даўыссызы менен алмасады: тарақ+ы = тарағы, бармақ+ы =бармағы хәм т.б.

Бул даўыссыздың к реңки де, қ реңки де аффикс морфемалардың анлаут хәм ауслаут позицияларында жумсалады. Олардың қайсы бириниң қосылыўы түбир морфемадағы даўыслы фонемалардың жуўан хәм жиңишке екенине байланыслы болады.

Түбир морфемаларда хәм морфемалар шегарасында к/қ фонемасы п, с, т, ш, л, м, н, к/қ даўыссызлары менен қабатласып жумсалады: кексе, қақса, өктем, ақтар, өкше, ақша, тақла, көкле, жақла, ақмақ, бүкшең хәм т.б.

Әдебиятлар:

- 1.Абдуллаев Ф. Фонетика хорезмских говоров. –Тошкент: Фан. 1967. С. 129.
- 2.Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. –М.: Наука. 1984. С.170.

3. Малов С. Е. Заметки о каракалпакском языке . –Нукус: Каракалпакстан. 1966. С.24.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. –М.: АН СССР. 1952. С.66. 46.
5. Абдиназимов Ш. Бердақ дөретпелериниң фонетикасы. –Нөкис: ҚМУ. Б.52.

Лекция: Аффикс морфемалардың вариантлары(4саат)

Аффикс морфемалар түбир морфемаларға ямаса сөз тийкарларына қосылып жаңа сөз жасаў, форма жасаў ямаса сөз өзгертиў хызметин атқарады. Усы өзгешеликлерине байланыслы олар сөз жасаўшы аффикс морфемалар, форма жасаўшы аффикс морфемалар хәм сөз өзгертиўши аффикс морфемалар болып бөлинеди. Аффикс морфемалар буўын қурылысы хәм фонемалық қурамы бойынша төмендегидей түрлерге бөлинеди:

1. Тек даўыслы фонемадан ибарат ашық буўын түриндеги аффикс морфемалар. Хәзирги карақалпақ тилиндеги а, е, ы, и даўыслы фонемалары сөз жасаўшы, форма жасаўшы хәм сөз өзгертиўши аффикс хызметинде қолланылыўын көрсетиўге болады: сан - а, тис - е, қазақ - ы, өзбек - и (сөз жасаўшы форма хызметинде), бар - а, кел - е (форма жасаўшы морфема хызметинде), ағам - а, иним - е, кітаб - ы, көйлег - и (сөз өзгертиўши морфема хызметинде) хәм т.б.

2. Қазақ тили материаллары тийкарында түркий тиллердеги сөзлик пәт хәм сингармонизм нызамын терең изертлеген илимпаз Ә.Жүнисбековтың анықлаўынша, буўыннан киши морфема болмайды. Сингармонизм просодикалық бирлик сыпатында буўынлар арқалы жүзеге шығарады, сонлықтан тек даўыссыздан туратуғын морфема болмайды. Бул пикир айрықша дыққатқа ылайық хәм ол бурын тюркологияда айтылмаған жаңа мағлыўмат болып есапланады.

Ҳақыйқатында да, буўынды пайда етиўши тийкарғы қурал - даўыслы фонема. Тек даўыссыздың өзи буўынды дүзе алмайды. Екиншиден, түркий тиллерде, соның ишинде қарақалпақ тилинде еки даўыслы қатар келип қалған жағдайда олардың араларына даўыссыз фонема қосылады ямаса еки даўыслы фонеманың биреўи түсип қалады. Ҳәзирги түркий тиллердиң хәммесинде де айырым морфемалардың тек даўыссыздан туратуғын варианты көрсетилип киятыр. Бирақ Ә.Жүнисбековтың пикирине сүйенсек, онда морфеманың тек даўыссыздан туратуғын вариантының болмайтуғынын мойынлаўымыз керек. Өйткени, түбир морфема ямаса сөз тийкары даўыслы фонемаға тамамланса хәм оған даўыслы фонемадан басланған аффикс морфема ямаса екинши бир түбир морфема қосылса қабатласқан еки даўыслы фонеманың алдыңғысы түсип қалады. Ал хәзирги түркий тиллерде айырым морфемалардың тек даўыссыздан туратуғын варианты бар деп киятырған түсиниклеримизде қабатласқан еки даўыслының кейингиси түсип қалады деген пикирден пайда болған. Ҳақыйқатында, тийкарынан даўыслы фонемалар қабатласқанда олардың алдыңғысы түсип қалады. Буны төмендеги тил фактлери толық тастыйықлайды: жети+еў = жетеў, халқы+абад= Халқабад, сары+ала = сарала, тара+ақ = тарақ хәм т.б. А.Дәўлетов өз мийнетинде Ә.Жүнисбековтың пикирин қоллап-қуўатлайды хәм қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемалардың тек даўыссыздан туратуғын варианты болмайтуғынын, бирақ хәзирги қарақалпақ тилинде айырым қосымталардың даўыссыздан ибарат вариантлары қабыл етилгени ҳаққында мағлыўматлар келтиреди. Биз де Ә.Жүнисбековтың пикирине толық қосыламыз.

Еки фонемадан туратуғын ашық хәм туйық буўын түриндеги аффикс морфемалар. Булар хәзирги қарақалпақ тилинде саны бойынша оғада көп: =ык//=ик, =ақ//=ек, =ыс//=ис, =ма//=ме хәм т.б. Олар сөз жасаў, форма жасаў хәм сөз өзгертиў хызметлеринде қолланылады. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилинде еки фонемалы морфемалар еки варианттан алты вариантқа шекем ийе. Ал жанлы сөйлеў тилин есапқа алсақ айырым аффикс морфема вариант-

лары 10 - 12 ге шекем жетеди: =ның//=нің (алманың, гүзениң), =дың//=диң (қардың, белдиң), =тың//=тиң (аттың, тистің), =нунң//=нүң (қумнунң, түннүнң), =дунң//=дүң (қуғдунң, гүлдүнң), =тунң//=түң (қустунң, түстүнң).

4. Үш фонемалы аффикс морфемалар да хәзирги қарақалпақ тилинде көп. Олар даўыссыз + даўыслы + даўыссыз, даўыслы + даўыссыз + даўыслы түрінде көринеди. Үш фонемалы аффикс морфемалардың ишинде даўыссыз+даўыслы+даўыссыз қамаў буўын түріндеги аффикс морфемалар саны бойынша да, қолланылыўы бойынша да, сондай-ақ хызмети хәм вариантларының көп болыўы жағынан да айрықша орынды ийелейди. Мәселен, =ның // =нің, =дың // =диң, =тың // =тиң, =ған // =ген, =қан // =кен, -жан, =кер // =гер, =шак // =шек хәм т.б.

Үш фонемалы морфеманың даўыслы+даўыссыз+даўыслы түри еки буўыннан жасалып, олар онша көп емес: =асы // =еси, =ыра // =ире хәм т.б.

5. Төрт фонемалы аффикс морфемалар бир буўынлы хәм еки буўынлы болып келеди. Олардың бир буўынлысы даўыссыз + даўыслы + даўыссыз+даўыссыз сеслик дүзилисине (мәселен, -ғылт) хәм даўыссыз + даўыссыз+даўыслы+даўыссыз (мәселен, -стан) сеслик дүзилисине ийе. Бирақ олар саны бойынша аз хәм бир вариантлы болып келеди. Олардың еки буўынлы түри даўыссыз+даўыслы+ даўыссыз+ даўыслы (мәселен, -нама, -зада, -хана, =малы // =мели хәм т.б.), даўыслы+даўыссыз+ даўыслы+даўыссыз (мәселен, -алақ, =ырак // =ирек, =аўық // =еўик хәм т.б.), даўыслы+даўыссыз+даўыссыз+даўыслы (мәселен, =ылды // =илди, =ылда // =илде хәм т.б.) сеслик дүзилисине ийе.

6. Хәзирги қарақалпақ тилинде бес, алты хәм оннан да артық фонемалардан ибарат аффикс морфемалар ушырасады. Олар еки хәм үш буўыннан турып, еки хәм үш аффикстинң биригиўинен жасалған қоспа аффикслер болып есапланады. Оларға келбетлик фейилдиң, хал фейилдиң, атаўыш фейилдиң формалары, сондай-ақ айырым сөз жасаўшы аффикслер киреди: -

туғын, =ғанлық//=генлик, =ғанлы//=генли, =ғандай//=гендей, =ғанлықтан//=генликтен, =шылық//=шилиқ хәм т.б.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги аффикс морфемаларда ә, о, ө фонемалары жумсалмайды, бирақ жанлы сөйлеў тилинде, диалектлерде ә хәм ө фонемаларының жумсалыўын көриўге болады. Қарақалпақ тилиниң кубла диалектинде әдебий тилде хәм арқа диалектте е фонемасы қолланылған аффикс морфемаларда ә фонемасының қолланылыўын Д.С.Насыров хәм О.Доспановлар өз мийнетинде атап өтеди.

Қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемаларда түбир морфеманың ямаса тийкардың қандай фонемаға тамамланғанына қарап түрли өзгерислер келип шығады. Усыннан аффикс морфемалардың көп вариантлылығы келип шығады. Көп вариантлы аффикс морфемалар түбир хәм тийкарларға сингармонизм нызамы бойынша жалғанады: егер түбир ямаса тийкар даўыссыз ямаса үнли даўыссыз фонемаға тамамланса оған аффикс морфеманың даўыссыз ямаса үнсиз даўыссыздан басланатуғын варианты жалғанады. Бунда ассимиляция, сеслердиң алмасыўы хәм түсип қалыў кубылыслары көбирек ушырасады. Егер түбир ямаса тийкар үнсиз даўыссыз фонемаға тамамланса, оған аффикс морфеманың үнсизден басланған варианты жалғанады. Онда сеслик өзгерислер аз ушырасады.

Әлбетте, қарақалпақ тилиндеги барлық аффикс морфемалар көп вариантлы емес. Араб-парсы тиллеринен өзлестирилген -кеш, -хана, -стан, -кер хәм т.б. аффикс морфемалар да бар. Олар түбир ямаса тийкардың қандай фонемаға тамамланғанына қарамастан жалғана береді. Бул жағдай араб-парсы тиллеринде сингармонизмнің жоқ болыўы менен байланыссы.

Аффикс морфема вариантларында **а - е - ө** фонемаларының алмасыўы көплик сан мәнисин билдириўши лар - лер - лөр аффиксинде көринеди. Бунда олардың алмасып жумсалыўының төмендегидей себеплери бар. Ерте ўақытларда түбир морфемаларда а фонемасы менен е фонемасы өз ара жуўан-жиңишке болып оппозиция дүзген. Соң түркий тиллерге, соның

ишинде қарақалпақ тилине араб тилинің тәсири арқалы ә фонемасының килип келиуі менен а фонемасы менен ә фонемасы түбир морфемаларда жууан-жиңишке болып оппозиция дүзген. Ал аффикс морфемаларда хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде ә фонемасы жумсалмайды. Сонлықтан а фонемасы е фонемасы менен оппозиция дүзеди. Ө фонемасының а хәм е фонемалары менен морфонема хызметинде жумсалыуы ерин үнлеслигине байланыслы келип шығады. Түбир морфемадағы еринлик дауыслы фонеманың тәсири нәтийжесинде =лар//=лер аффиксиниң лөр варианты да пайда болады. Бул көплик сан аффиксиниң қайсы вариантының келиуі түбир морфемадағы дауыслы фонемаға ғәрезли болды. М.А.Черкасский сөздиң түбириндеги дауыслығының тутас сөздиң сингармонизмин белгилейтуғын, ал қосымтадағы дауыслығы өзиниң алдындағы бууынның дауыслығыларының сыпатынан ғәрезли болатуғынын есапқа алып, түркий тиллер сингармонизминиң моделин дүзген еди. В.А.Виноградов та қосымтаның фонологиялық қәсийети түбирдиң фонологиялық қәсийетинен басқаша деп есаплаудың қәте екенин, бундай түсиник сингармонизминиң просодиялық тәбиятына тууры келмейтуғынын атап көрсетип « ... сингармонизм модели көлеминде түбирде де, қосымта да теңдей дәрежеде болады,» -деп жазады.

Солай етип, аффикс морфемалардың вариантларында дауыслы фонемалардың алмасып жумсалыуында тийкарғы дерек сингармонизм болады. Оның сөзди шөлкестиреуи хызметине байланыслы дауыслы фонемалар аффикс морфемаларда алмасып жумсалады.

Қарақалпақ тилинде айырым аффикс морфема вариантларында а - е - и фонемаларының алмасыуы да ушырасады. Мәселен, буған келбетлик жасаушы шақ - шек - шик аффиксин көрсетуіге болады: ашыушақ-кеуилшек-төменшик.

Қарақалпақ тилиндеги аффикс морфема вариантларының изертленбеуи олардағы алмасыушы фонемаларды анықлауды қыйынластырады. Айырым қосымталар бир аффикстин варианты ма ямаса хәр қыйлы аффикс екенин

анықлау қыйын. Өйткени, аффикслерде де синонимия, омонимия кубылыстары көп ушырасады. Мәселен, «Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология» (Нөкис, 1981, 80-бет) сабақлығында «=ғыш//=гиш, =қыш//=киш аффикслери фейил тийкарына жалғанып, сынға, сыпатқа тән белгилерди билдиреди», -деп көрсетилген. Ал соңғы шыққан «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыу хәм морфология» (Нөкис, 1994, 50-бет) мийнетинде тек бул аффикстиң =ғак//=гек, =қақ//=кек вариантлары фейилден бейимлилик, уқыплылық белгисин билдириуши келбетликлерди жасаушы аффикс сыпатында берилген. Бирақ бул аффикстиң =қаш//=кеш варианты хаққында хеш нәрсе айтылмайды. Хақыйқатында =қаш//=кеш аффикси =қыш//=киш, =ғыш//=гиш аффикслериниң варианты ма? - деген сорау тууылады. Жоқарыда көрсетилген сабақлықта -қаш вариантына тек қыйқаш (қас) сөзи мысал сыпатында берилген. Ал -кеш варианты тек көрсетилгени менен оған улыума мысал келтирилмеген. Тийкарында бул аффикстиң хәзирги қарақалпақ жанлы сөйлеу тилинде =қыш//=киш, =ғыш//=гиш (=куш//=күш, =ғуш//=гүш) варианты бар. Қаш хәм кеш бул аффикстиң варианты емес. Жоқарыда келтирилген **қыйқаш** сөзи, бизиңше, бириккен қоспа сөз болып, ол қыйық хәм қас сөзлериниң қосылыуынан жасалған. Қыйық сөзи гаплогияға ушыраған, ал қас сөзиндеги с фонемасы ш фонемасы менен алмасқан.

Қарақалпақ тилине басқа тиллерден өзлестирилген банк, танк, факт, парк хәм т.б. сыяқлы ақыры кн, кт, рк дауыссызларына тамамланған сөзлерге аффикс морфемалардың тек жиңишке варианты ғана жалғанады. Мысалы, банкте, танктен, фактке, паркте хәм т.б. Бунда аффикс морфеманың жиңишке вариантының жалғаныуы банк, танк сөзлериниң эпитеза кубылысына ушырап, олардың банки, танки болып айтылыуы, ал факт, парк сөзлериниң эпитеза кубылысына ушырап **факит, парик** болып айтылыуы себепши болса керек. Усыған байланыслы бул сөзлерге аффикс морфемалардың жиңишке ва-

рианты жалғанған. Бирақ жанлы сөйлеу тилинде бул сөзлерге аффикс морфеманың сәйкес жууан вариантын қосыу жағдайы да ушырасады.

Улыума айтқанда қарақалпақ тилиндеги дауыссыз фонемалардың бири бири менен алмасып, морфонема хызметинде жумсалыуы олардың пайда болып, рауажланыу тарийхы дауамында хэм фонетикалық себеплерге байланыссыз пайда болады. Түбир морфемаларда дауыссыз фонемалар көбирек тарийхий себеплерге байланыссыз, ал аффикс морфема вариантларында фонетикалық себеплерге байланыссыз морфонема хызметин атқарады.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги аффикслик морфема вариантларында дауыссыз фонемалардың алмасып жумсалыуы түбир морфеманың ақырындағы сеске, яғный илгерили тәсирге байланыссыз келип шығады. Хәзирги тил билими көз-қарасынан олар фонетикалық сеслик алмасыулар деп қаралғаны менен аффикслик морфема вариантларында дауыссызлардың тарийхий рауажланыуларының излери сезиледи. Соның менен бирге аффикслик морфема вариантларында дауыссызлардың алмасыуы сөз шақаптарында, олардың морфологиялық категорияларында түрлише болып келеди. Усы жағдайларды есапқа алып, биз оларды морфонологиялық кубылыс сыпатында қарастырамыз.

Б-П-М дауыссызларының алмасыуынан дүзилген аффикс морфемалардың вариантлары хәзирги қарақалпақ тилинде жийи ушырасады. Олар илгерили тәсирге байланыссыз атауыш феийл жасаушы =бақ//=бек, =пақ//=пек, =мақ//=мек, атлық хэм феийлдің бетин билдириуши =бан//=бен, =пан//=пен, =ман//=мен, болымсыз феийл хэм атлық жасаушы =ба//=бе, =па//=пе, =ма//=ме хэм т.б. аффикс морфемаларда бири бири менен алмасып жумсалады. Бул аффикслердің б дауыссызынан басланатуғын варианты ақыры үнли дауыссызларға хэм мурынлық сонорларға тамамланған сөзлерге (дизбек, бажбан, сүзбе, қурынбақ хэм т.б.), п дауыссызынан басланатуғын варианты ақыры үнсиз дауыссызларға питкен сөзлерге (шертпек, көшпек, тартпа, артықпан), ал м дауыссызынан басланатуғын варианты ақыры

даўислыға хәм аўызлық сонорларға питкен сөзлерге жалғанады (бараман, қырма, бармақ, илмек хәм т.б.).

Қарақалпақ тилинде бул үш даўиссыздың алмасыўынан дүзилген - бенен//-пенен//-менен тиркеўишлери, =ма//=ме, =ба//=бе, =па//=пе сораў жанапайларының вариантларының илгерили тәсирге байланыслы алмасыўы жоқарыда келтирилген аффикслерден өзгешеликлерге ийе. Тиркеўишлердиң бенен варианты ақыры үнли даўиссызға, пенен варианты ақыры үнсиз даўиссызға, ал менен варианты даўислыларға хәм барлық сонор даўиссызларға тамамланған сөзлерге дизбеклесип келеди. Мысалы, таз бенен, таж бенен, саат пенен, шаш пенен, қара менен, алма менен, сәлем менен, ағаң менен хәм т.б. Ал сораў жанапайларының вариантлары сөзлерге дизбеклесип келиўи аффикс морфемалардағы сыяқлы өзгешеликлерге ийе болады. А.А.Абдуазазов атлықлардағы морфонологиялық сеслик алмасыўлар ҳаққында айта келип: «...фонологиялық нейтрализация оппозиция ағзалары ортасындағы айырмашылықтың жоғалыўы менен сыпатланады. Диахрониялық жақтан фонологиялық нейтрализация хәтте, фонетикалық ассимиляцияның нәтийжеси болып табылады,» -дейди.

Қарақалпақ тилиндеги б-п-м фонемаларының аффикс морфемаларда алмасып жумсалыўы тийкарынан ассимиляцияның нәтийжеси болыўы менен диссимиляцияның да белгилерин сақлап қалған. Бул хәзирги көз-қарастан оларды алмасыўшы фонемалар сыпатында қараўға тийкар болады. Хәзирги қарақалпақ тилиниң имла қағыйдаларында бул өзгешеликлерге айрықша дыққат берилмеген. Бул өзгешеликлерди есапқа алып, имла қағыйдаларына анықлаўлар киргизиў дурыс жазыў мәселелерине пайдалы тәсирин тийгизеди. Бул аффикслердиң хәм көмекши сөзлердиң б даўиссызынан басланатуғын варианты н даўиссызына тамамланған сөзлерге қосылғанда кейинли тәсир нызамы бойынша н даўиссызын м даўиссызына айландырады: қурынбақ-қурымбақ, сағын ба - сағым ба хәм т.б.

Қарақалпақ тил билиминде б-п-м даўыссыз фонемаларының алмасыуы А.Дәулетовтың мийнетінде итибар берилип, олардың алмасыуын П<^Б_М түрінде көрсеткен. Бірақ онда аффикс морфема вариантлары менен тиркеуішлердің вариантларындағы б-п-м даўыссызларының алмасып қолланылыуындағы өзгешеликлерди көрсетиу мақсет етилмеген.

Д-Т-Н фонемаларының алмасыуынан дүзилген морфемалардың вариантлары ийелик, табыс хәм шығыс сепликлериниң аффикслерінде жумсалады. Ийелик хәм шығыс сепликлериниң д даўыссызынан басланатуғын =дың//=диң (ийелик), =дан//=ден (шығыс) вариантлары ақыры үнли хәм аўызлық сонор даўыссызларға питкен сөзлерге жалғанады: таздың, қардың, гүлдің, жаздың, талдан, қардан хәм т.б. Үнсизден басланатуғын =тың//=тиң (ийелик), =тан//=тен (шығыс) вариантлары ақыры үнсиз даўыслығыға тамамланған сөзлерге жалғанады: аттың, теректиң, кітаптан хәм т.б. Ал н даўыссызынан басланатуғын =ның//=ниң (ийелик), =нан//=нен (шығыс) вариантлары ақыры даўыслығыға хәм мурынлық даўыссызларға тамамланған сөзлерге жалғанады: алманың, тамның, қумнан, гүннен хәм т.б.

Табыс сеплигиниң аффикслерінде д-т-н фонемаларының алмасыуы болғаны менен оларда өзгешеликлер сезиледи. Оның д даўыссызынан басланатуғын =ды//=ди варианты ақыры үнли хәм сонор даўыссызларға тамамланған сөзлерге жалғанады: тазды, қарды, қумды, үкемди хәм т.б. Үнсиз даўыссыздан басланатуғын =ты//=ти варианты ақыры үнсиз даўыссызларға питкен сөзлерге жалғанады: кітапты, етикти, гүришти хәм т.б. Ал н даўыссызынан басланатуғын =ны//=ни хәм -н варианты ақыры даўыслығыға сеске хәм тартымның үшінши бетинен соң жалғанады: алманы, ермени, инисин, кітабын хәм т.б. Демек, буннан көринип турғанындай, табыс сеплигиниң =ды//=ди вариантында ийелик хәм шығыс сепликлериниң д даўыссызынан басланатуғын вариантына салыстырғанда өзгешелик ушырасады. Не ушын ийелик хәм шығыс сепликлеріндеги сыяқлы ақыры мурынлық сонорларға питкен сөзлерге табыс сеплигиниң =ны//=ни жалғауы

жалғанбайды, яғный н-д даўиссызларының алмасыўы пайда болады?-деген орынлы сораў пайда болады.

Қарақалпақ классик шайырлары шығармаларының тилинде ийелик хәм табыс сеплигиниң н даўиссызынан басланатуғын варианты ески өзбек тилиниң тәсири менен сөздиң ақыры қандай сеске тамамланыўына қарамастан жалғана берген. Ал хәзирги қарақалпақ тилинде олар белгили бир нормаға түскен. Бизиңше, табыс сеплигиниң =ды//=ди вариантының =ны//=ни вариантының орнына да алмасып қолланылыўы аналогия жолы менен пайда болса керек. Себеби =ды//=ди тек табыс сеплигиниң формасы ғана емес, ал ол омоним болып, фейилдиң өткен мәхәл формасы хызметин де атқарады. Өткен мәхәл формасының н даўиссызынан басланатуғын варианты жоқ, ал тек д хәм т даўиссызынан басланатуғын вариантлары болып, д дан басланатуғын варианты ақыры даўислы, үнли хәм сонор даўиссызларға питкен сөзлерге, т дан басланатуғын варианты үнсиз даўиссызға питкен сөзлерге жалғанады. Усындай аналогия жолы менен табыс сеплигиниң =ды//=ди варианты =ны//=ни вариантының орнына алмасып жумсалыўы қәлиплескен қубылысқа айланса керек.

=Қ/К - Ғ/Г даўиссызларының алмасыўынан дүзилген аффикс морфема вариантлары барыс сеплигиниң =қа//=ке, =ға//=ге, келбетлик жасаўшы =қы//=ки, =ғы//=ки, келбетлик фейил жасаўшы =қан//=кен, =ған//=ген аффикслеринде хәм т.б. ушырасады. Бул даўиссызлар илгерили тәсирге байланыслы морфонема хызметин атқарады. Оның қ даўиссызынан басланатуғын варианты ақыры жуўан буўынға хәм үнсиз даўиссызға питкен сөзлерге, к даўиссызынан басланатуғын варианты жиңишке буўынға хәм үнсиз даўиссызға питкен сөзлерге, ғ даўиссызынан басланатуғын варианты жуўан буўынға хәм даўислы, үнли, сонор даўиссызларға питкен сөзлерге, г даўиссызынан басланатуғын варианты жуўан буўынға хәм даўислы, үнли, сонор даўиссызларға питкен сөзлерге қосылады. Мәселен, китапқа, терекке, түски, қатқан, алмаға, қорға, елге, келген, түнги хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде бул даўыссызлардың тек биреуі ғана қатнасатуғын бир вариантлы аффикслер де бар. Мәселен, атлық жасаўшы -кеш, келбетлик жасаўшы -гөй аффикси. Олар қарақалпақ тилине араб-парсы тилинен өзлестирилип, ҳәзирги қарақалпақ тилинде аффиксоид хызметин атқарады. Олар бир вариантлы болғанлықтан сөздиң қандай сеске тамамланғанлығына кара-мастан қосыла береді: пахтакеш, сүүреткеш, арзагөй, хошаметгөй хәм т.б.

Бул даўыссызлардың тек жиңишке реңклериниң қатнасыўынан дүзилген еки вариантлы аффикслер де бар. Мәселен, атлық жасаўшы =кер//=гер аффикси. Олардың морфонема хызметинде жумсалыўы сөздиң қандай сеске питкенине байланыслы болады. Егер сөз үнсиз даўыссызға тамамланса оған -кер, ал қалған үнли, даўыслы, сонор даўыссызларға тамамланса -гер варианты қосылады: саўдагер, зергер, хызметкер, мәдеткер хәм т.б. Бирақ шыпа сөзине г даўыссызынан басланатуғын вариант қосылыўы керек болса, оған керисинше, к даўыссызынан басланатуғын -кер варианты қосылады: шыпакер. Бизиңше, **кер** негизинен қарақалпақ тилине парсы тилинен өзлестирилген кәр сөзи болып, оның гер варианты қарақалпақ тилине өзлестирилген соң сингармонизм нызамы нәтийжесинде пайда болған. Еле бул вариант пайда болмастан бурын **кер** аффикси сөздиң ақыры қандай сеске тамамланыўына қарамастан қосыла берген. Палкер сөзинде де ақыры сонор даўыссызға тамамланған сөзге **кер** қосылып тур. Бул кер аффиксиниң тарийхый раўажланыўы менен пайда болса керек. Кер аффиксиниң гер варианты пайда болғаннан соң олар сингармонизм нызамы бойынша сөзлерге қосыла баслаған. Бирақ айырым сөзлерге **кер** аффикси өзиниң изин қалдырған.

Қарақалпақ тилине -к/-к даўыссызы аффикс морфемаларда ауслаут позициясында да алмасып жумсалады. Олардың алмасыўы түбир морфемадағы даўыслы сеске байланыслы болады: =шақ//=шек, =шық//=шик хәм т.б.

Д-Т даўыссызларының алмасыўынан дүзилген аффикс морфемалар орын сеплигиниң =да//=де, =та//=те, фейилдиң өзлик дәрежесиниң

=дыр//=дир, =тыр//=тир, фэйилдің өткен мәхәлинің =ды//=ди, =ты//=ти хәм т.б. аффикслеринде ушырасады. Олар түбирдің соңғы сесиниң сыпатына қарай алмасып жумсалады: ақыры даўыссызға тамамланған сөзлерге д фонемасынан басланатуғын варианты, ақыры үнсізге тамамланатуғын сөзге т фонемасынан басланатуғын варианты қосылады. Мәселен, алмада, китапта, алдыр, толтыр, кетти хәм т.б. Хәзирги қарақалпақ тилинде өзгелик дәрежениң =дыр//=дир, =тыр//=тир, атлық жасаўшы =дык//=дик, =тык//=тик аффикс морфема вариантларында даўыссыз д-т фонемаларының алмасып жумсалыўын фонетикалық ызымлар менен түрсиндириў мүмкин емес. Бул аффикслердің де д дан басланатуғын варианты ақыры даўыссызға тамамланған сөзлерге жалғанады: жулдыр, қалдық, септир, кептир хәм т.б. Бирақ айырым сөзлерде буған керисинше кубылыс көринеди: келтир, кемтик, өлтир, жемтик хәм т.б. Бул тарийхий жағдайлар менен байланыссы. Этимологиялық жақтан д даўыссыз т даўыссызынан келип шыққан. Т даўыссызының үнлилесиў процесине ушыраўы нәтийжесинде д даўыссыз пайда болып, ол бир қатар түркий тиллерде сөз басындағы т менен алмасқан. Мәселен, хәзирги оғуз топарындағы тиллерде бул процесс күшли болып, қыпшақ топарында т даўыссыз қолланылған сөзлерде д даўыссыз қолланылады: дөрт-төрт, дағ-таў хәм т.б. Бирақ айырым сөзлерде қыпшақ тиллеринде де д даўыссыз қолланылған.

Қарақалпақ тилинде ақыры т даўыссызына тамамланған сөзге даўыссыздан басланатуғын аффикс қосылғаны менен ол д даўыссыз менен алмаспайды: тарт+а=тарта, күт+е=күте, ат+ы=аты хәм т.б. Бирақ аффикстиң басындағы т даўыссыз түбир морфеманың ақырғы сесиниң тәсири менен үнлилесиў процесине ушырап, д даўыссызына айланған. Солай да айырым сөзлерге жалғаныўында ол сапасын сақлап қалған. Қарақалпақ тилиндеги өзгелик дәрежениң =дыр//=дир, =тыр//=тир, атлық жасаўшы =дык//=дик, =тык//=тик аффикслери соның излерин көрсетеди.

Л-Д-Т даўиссызларының алмасыўынан дүзилген аффикслик морфема вариантлары онша өнимли емес. Хәзирги қарақалпақ тилинде фәйил жасаўшы ең өнимли аффикс =ла//=ле болып есапланады. Ол барлық түркий тиллерде де, ертедеги жазба естеликлер тилинде де фәйил жасаўшы өнимли аффикс хызметин атқарған. Махмуд Қашғарий «...ла қосымтасы атаўышлардан фәйил жасайды, бул үлкен қағыйда, оны хәмме ўақта есте сақла,» -деп жазған. Хәзирги қазақ тилинде л-д-т даўиссызларының аффикс морфема вариантларында алмасыўы жанлы қубылыс. Ал қарақалпақ тилинде аффикс морфема вариантларында л даўиссызы басқа даўислылар менен алмаспайды. Тек айырым сөзлерде л дан басланатуғын аффикслердиң варианты болып есапланатуғын д дан, т дан басланатуғын вариантлар ушырасады. Бирақ д хәм т фонемаларынан басланатуғын жанлы қубылыс деп қараўға болмайды. Олар тек белгили сөзлерде ғана көринеди. Мәселен, үнде сөзинде диссимиляция қубылысы нәтийжесинде =ла//=ле аффиксиниң =да//=де варианты алмасқан. Ал та варианты жанлы сөйлеў тилинде әдебий тилдеги =ла//=ле вариантының орнына алмасып қолланылады: исле-исте, тисле-гисте хәм т.б. Бунда т дан басланатуғын варианттың алмасып қолланылыўы илгерили тәсирдиң нәтийжеси болып табылады.

Қазақ тил билиминде А.Хасенова =ла//=ле аффиксиниң =да//=де, =та//=те фонетикалық вариантлары менен қатар =ра//=ре, =на//=не вариантлары да бар, - дейди. Ал А.Ғуламов өзбек тилинде =ра//=ре, =на//=не аффикслерин =ла//=ле аффиксиниң варианты сыпатында емес, тек хызмети жағынан жақын басқа аффикс,-деп көрсетеди. Қарақалпақ тилинде мөңре, жыйна, кисне хәм т.б. сөзлерде ра хәм на =ла//=ле аффиксине хызмети хәм мәниси жақын болғаны менен оларды вариант сыпатында қарап болмайды. А.Ғуламовтың бул хәққинда пикири шынлыққа сәйкес келеди. Себеби айырым фәйил сөзлерге =қа//=ке аффикси қосылғанда да ол ла//=ле аффиксиниң хызметин атқарады: ийис+ке=ийиске, бақ+қа=байқа хәм т.б.

Солай етип, қарақалпақ тилинде л-д-т даўыссызларының алмасып жумсалыуы тек айырым сөзлер мысалында көрсетиуі мүмкін. Ол жанлы кубылыс емес.

Р-З/С даўыссызларының алмасыуынан дүзилген аффикс морфема вариантлары келбетлик фейилдің болымлы =ар//=ер менен болымсыз аффикси =мас//=мес вариантларындағы р менен с даўыссызы, сондай-ақ фейилдің өзгелик дәрежесиниң =дыр//=дир, =тыр//=тир варианты менен =қыз//=киз, =ғыз//=гиз вариантындағы р менен з даўыссызларын көрсетиуіге болады: келер-келмес, барар-бармас, алдыр-алғыз, келтир-келгиз хәм т.б. Н.К.Дмитриев түркмен тилинде фейилдің болымсыз формасында р даўыссызының толық сақланыуын, тек ғана оның көплик санының үшінши бетинде з даўыссызының пайда болыуын атап көрсетеди.

Солай етип, қарақалпақ тилинің айырым аффикслеринде ротацизмнің излери сақланып қалған. Р-с алмасыуы түркий тиллердің айырымларында ассимиляция нәтийжесинде з даўыссызының с даўыссызына айланыуынан келип шыққан.

М.Томанов қазақ тилиндеги =сыра//=сире аффикси менен =сыз//=сиз аффиксин этимологиялық жақтан бир деп қарап, оларда да ротацизмнің изи сақланғанын көрсетеди.

Улыўма айтқанда, қарақалпақ тилиндеги аффикс морфема вариантларында даўыссыз морфонемалар түбир морфеманың қандай сеске хәм буўынға тамамланыуына байланысly болады. Олар б-п-м, д-т-м, к/к, ғ/г, д-т, л-д-т, р-з/с морфонемалар түринде көринеди.

Әдебиятлар:

1. Джунисбеков А. Проблемы тюркской словесной просодии и сингармонизм казахского слова. Автореф. докт. дисс.... –Алма-Ата: 1988. С.25.
2. Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. –Нөкис: 1999. Б.260-265.
3. Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. –М.: 1965. С.10.
4. Виноградов В.А. Интерпретация сингармонизма как морфологическая явления. –В кн: Проблемы структурной лингвистики. –М.: 1972. С.347.

- 5.Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. –Нөкис: Билим. 1994. Б.48.
- 6.Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Тошкент: Ўқитувчи. Б.100.
- 7.Хасенова А. Қазақ тилиндегі ла//=ле аффиксти туынды түбир етістіктер. – Алматы: 1957. АН СССР. С.7-8.

Лекция: Қарақалпақ тили морфонемалары хәм олардың модельлери (2 саат)

Морфонология өз изертлеў бирлигине ийе ме?-деген сораў морфонология илим сыпатында пайда боғаннан баслап хәзирги күнге шекем хәр қыйлы пикир таласларын туўдырып киятырған мәселелердиң бири. Н.С.Трубецкой оны морфонологияның бирлиги сыпатында қарап, бир морфема курамындағы бир-бириниң орнына алмасып қолланылатуғын еки ямаса бир неше фонемалардың комплексли образын морфонема деп атады. Н.С.Трубецкой морфонологияны синтагматикалық фонология тийкарында дүзди. А.А.Реформатский өз ўақтында морфонеманың тил курылысы ушын зәрүрлиги жоқ екенин атап көрсетти. Рус тили морфонологиясы бойынша изертлеў жүргизген илимпазлардан В.Г.Чурганова, Н.Е.Ильина, Р.И.Аванесов, В.В.Лопатин, Е.А.Земская, Е.Курилович өз мийнетлеринде морфонеманы морфонологияның бирлиги сыпатында қарастырған. Е.Курилович «Фонема фонологияның, морфема морфонологияның тийкарғы бирлиги болатуғынындай, морфонема да морфонологияның тийкарғы түсиниги», - деп жазады. М.В. Панов грамматикалық жағдайлардан ғәрезли бир-бири менен алмасатуғын фонемалар морфонемаға биригеди, -деп көрсетеди. Бул анықламада М.В.Пановтың морфонологиялық кубылысларды изертлеўде Москва фонологиялық мектеби ўәкиллери тәрәпинен дүзилген парадигматикалық фонологияға тийкарланғаны сезиледи. Парадигматикалық фонологияда фонемалар фонетикалық позициялардан ғәрезли бир морфема курамында бир-бири менен алмасатуғын, бир неше сеслерди жәмлестиретуғын абстракт бирликлер сыпатында қаралған. Сонлықтан морфонемаға грамматикалық жағдайларға ғәрезли бир-бирин алмастыратуғын фонемалар сыпатында қараған.

Рус тили морфонологиясы бойынша дәслепки монографияның авторы В.Г.Чурганова морфонология еки бирликке ийе деп көрсетеди. Морфонема

хәм субморфлар. Морфонема автордың пикиринше, морфонологияның әпиұайы бирлиги болып есапланады. Ол рус тилинде күшли позициядағы фонема менен бир ямаса бир неше архифонемаларды өз ишине қамтыйтуғын фонемалар қатарын морфонема сыпатында қарайды. Ал Е.А.Земская морфонеманы бир морфеманың алломорфларында алмасатуғын фонемалар қатары,- деп қарайды.

Морфонеманы морфонологияның бирлиги деп қараўшы илимпазлардың хәр қыйлы анықламалар бериўи оның қандай тәрәпине итибар бериўине байланыслы келип шыққан. Рус тил билиминде морфонология мәселелери бойынша изертлеўлер жүргизген Р.А.Реформатский, Е.С.Кубрякова, Ю.Г.Панкрац, В.Касевич хәм т.б. морфеманы тил бирлиги сыпатында қарамайды. Соған қарамастан соңғы дәўирлерде рус тил билиминде жазылып атырған айырым мийнетлерде морфонема термининиң қолланылып атырғанын көриўимизге болады.

Тюркологияда морфонологияға байланыслы жазылған мийнетлердиң барлығында дерлик морфонема бир морфема курамында алмасатуғын фонемалар сыпатында қолланылған.

Агглютинатив тиллер морфонологиясы бойынша изертлеў жүргизген В.И.Золхоев А.А.Реформатскийдиң «морфонема-керек емес түсиник,»- деген пикирине қарсы шығып, алмасатуғын фонемалар фонемалардың функциясының айрықша формасы, -деп жазады. А.А.Абдуазизовтың пикиринше, айырым илимпазлар тәрәпинен қолланылып атырған морфонема атамасы бир тәрәптен морфемаға, екинши тәрәптен фонемаға сүйенген алмасатуғын фонемалар қатарына киреди. Бирақ морфемадағы фонемалар алмасыўы ямаса өзгериўи дизбегиниң орнына морфонема атамасын қолланыў қолайлы экени көп ғана изертлеўлерде көзге тасланды. Улыўма морфонема фонемадан жоқары болған формаль түсиник. Демек, А.А.Абдуазизов морфонеманы морфонологияның бирлиги сыпатында қарайды. А.Айғабылов та Р.И.Аванесов, В.Г.Чургановалардың пикирлерине

сүйенип, барсаңшы-барсайшы, зәбір-жәбір, зекі-жекi, ары жүр-әрі жүр, шақы-шуқы, буны-муны, бәге-бәйгі, томпай-томпый, ақыр-еңіре, сүйінші-шүйінші хәм т.б. сөзлердеги ң-и, з-ж, а-ә, о-у, б-м, е-і, а-ы, а-е, с-ш фонемаларының алмасыўларын морфонема деп қараған. Бирақ А.Айғабылов тек тарийхый себеплерге байланысly алмасатуғын фонемаларды ғана морфонема сыпатында таныйды. Тюркологияда М.З.Закиев, Ф.Джалилов, Д.А.Салихова, Р.Непесова, Т.Садықовлардың мийнетлеринде де морфонема түсиниги кең түрде қолланылған.

Фонемалардың бир-бириниң орнына алмасып қолланылыўы - бул олардың айрықша хызмети. Тилдеги барлық фонемалар бир морфема курамында бир-бириниң орнына алмасып қолланыла бермейди. Сонлықтан алмасатуғын фонемаларды морфонема сыпатында қараўға толық тийкар бар. Фонемалар тарийхый себеплерге байланысly да, фонетикалық себеплерге байланысly да бир-бири менен алмасады хәм оларды морфонема термини менен атаў мақсетке муўапық.

Қарақалпақ тилиндеги даўысly фонемалардың ишинде а-ә, ы-и, у-ү, а-е, е-ө, а-ы, о-у, е-и, у-ы, о-а, морфонемаларын көриўге болады. Даўысly фонемалардың көпшилигиниң морфонема хызметинде жумсалыўы тилдиң тарийхый раўажланыўы барысында пайда болған. Мысалы, абзал-әбзел, тыйын-тийин, убыр-шубыр-үбир-шүбир, кеса-кесе, шоқы-шуқы хәм т.б. Ал даўыссыз фонемалардың ишинде б-п, п-ў, б-п-м, д-т, қ-ғ, к-г, қ-ғ-ў-й, ң-ў, ш-с хәм т.б. морфонема хызметинде қолланылады. Олардың биразлары тарийхый себеплерге байланысly, екиншилери фонетикалық себеплерге байланысly морфонема хызметин атқарады. Мысалы, бал-пал, тап-таўып, менен-бенен-пенен, самал-шамал, дене-тән, аң-аў, бағ-баў хәм т.б.

Тилде айырым даўысly ямаса даўыссыз фонемалардың еки ямаса бир неше фонемалар комплекси менен де алмасып жумсалыўы ушырасады: ал+ып = ап, келип-кеп хәм т.б. Бунда лы хәм ли фонемалар комплекси морфонема менен алмасып тур. Сондай-ақ айырым даўысly ямаса даўыссыз

фонемалардың морфонема менен алмасыуы ушырасады: қарын+ы = қарны, ойын +а =ойна хәм т.б. Буларда ы дауыслысы ноль фонема менен алмасып тур.

М.З.Закиев татар тилинде морфонеманың төмендегидей модельлерин көрсетеди: 1) сес -сес (а-а° ба° ла° лар); 2) фонема-фонема (н-т: нан,-тан); 3) ноль фонема-фонема (∅ -ш: өр-эр-алты-шар); 4) фонема-ноль фонема (ы-: халык-халкы); 5) фонемалар комплекси-фонема (шел-м: яшел+яшел=ямь яшель); 6) фонемалар комплекси - ноль фонема (лы-: алып кит -апкит).

Татар тилиндеги морфонеманың бул көрсетилген модельлериниң бириншиси татар тилине, ал қалған модельлер қарақалпақ тили ушын да тән. Себеби еки тил түби бир тууысқан тиллер болып есапланады. Соның менен бирге айырым морфонемалар тек еки фонеманың емес, хәтте төрт фонеманың қатнасыуынан да жасалады. Мәселен, қарақалпақ тилинде ийе-лик сеплигиниң жалғауларындағы н-д-т фонемаларының алмасыуынан морфонеманың жаңа модели жасалады. Сондай-ақ айырым аффикс морфемаларда а-е-ы-и фонемаларының алмасыуы ушырасады: ақ-ек-ық-ик атлық жасаушы аффикс вариантларында төрт дауыслы фонеманың алмасыуынан морфонеманың тағы бир модели көринеди.

Қарақалпақ тилиндеги морфонемалардың айырым модельлери тек белгили бир сөз шақабына ғана тән болып, олар екинши сөз шақабында ушыраспауы мүмкин. Демек, морфонема модельлери сөз шақаптарында түрлише көринеди. Биз оларға жумыстың кейинги бөлимлеринде кеңирек тоқтап өтиўди макул көрдик.

Улыўма айтқанда, морфонема бир морфема қурамындағы бир-бирин алмастыратуғын фонемалар хәм фонемалар комплекси болып, ол формаль структуралық тил бирлиги болып есапланады.

В.Г.Чурганованың көрсетиўинше, морфонология морфонема бирлиги менен бир қатарда субморф бирлигине де ийе. «Морфонема-морфонологияның эпийайы бирлиги,» «субморф-морфонологияның жоқарғы

бирлиги.» Оның пикиринше, субморф сөз формаларының өз бетинше мәниге ийе емес ямаса мәниге тәсири жоқ бөлеклери болып есапланады. Субморф терминин хәм түсинигин тил билиминде киргизген де В.Г.Чурганова еди. Ал соған шекем сөз қурылысындағы бундай бөлеклер айырым мийнетлерде «структуратема», айырымларында «асемантема» терминлери менен аталып келди. В.Г.Чурганова субморфларды көрсетиў ушын төмендеги мысалларды келтиреди: а) гор-ец, куп-ец, молод-ец, руч-ка, троп-к-а, б) конец ,чепец, огурец, почк-а, плошк-а, пробк-а. Бул мысаллардағы ец хәм к бөлеклериниң дәслепки мысалда суффикс хызметин атқаратуғын, ал кейинги мысалларда түбир морфемаларға биригип, субморф хызметин атқаратуғынын көрсетеди.

Субморф хәққындағы В.Г.Чурганованың пикирин қоллап-қуўатлаўшылар да, оған қарсы шығыўшылар да бар. В.В.Лопатин өз мийнетинде субморф терминин қолланған. Бирақ оның пикиринше, субморф морфтың бөлеклери болып есапланады.

В.Б.Касевич те субморфқа, оның интерфикслер менен байланысына айрықша тоқтаған. Оның пикиринше, субморф хәққындағы түсиникти қайта қарап шығып, тил билиминде қолланыў зәрүр.

Қарақалпақ тилинде де дөренди сөзлердиң қурылысында айырым бөлеклер ушырасады. Мәселен, **терсақай, соңыра, аррағырақ, жеңилтек, саяман**, хәм т.б. сөзлердиң қурылысында **ақай, ыра, рағ, тек, ман** бөлеклери сөздиң мәнисине айрықша тәсир етип турған жоқ. Буннан басқа да **жүзекишилик, хайяршылық, тоғайшылық, тоғайзарлық, жүзимгершилик**, хәм т.б сөзлердиң қурылысындағы **шы, ши, зар, гер** бөлеклериниң де сөздиң мәнисине айрықша тәсир етип турмағаны сезиледи. Өзбек тил билиминде Т.Мырзақулов та усындай пикирди билдиреди. Лекин оларды толық мәниде субморфлар деп атаў қыйын. Оның үстине, субморф термини қандай түсиникти билдиретуғыны еле тил билиминде толық қабыл етилмеген. Морфонология менен шуғылланыўшы көплеген илимпазлар бундай түсиникти бийкарлайды. Себеби А.М.Смирницкийдиң көрсеткениндей,

А В жасалыўда А бирлиги (ямаса В) сөздиң бөлеги болса, онда В (ямаса А) бирлиги де сөздиң бөлеги болып есапланады. Жоқарыда келтирилген бөлеклерди түбир морфемаға ямаса аффикс морфемаға қосып, бир пүтин бирлик сыпатында қараў дәстүрге айланған. Усыларды есапқа алып, тил билиминде дәстүрли қәлиплескен түсиниклерге қосылған ҳалда еки морфемалы сөзлерде бир бөлеги морф болса, екинши бөлек те морф болып есапланады деген пикирге қосыламыз. Субморф термини хәм түсиниги ҳаққында хәр тәрәплеме хәм терең изертлеў жумысларын жүргизиў зәрүр.

Түркий тиллерде бүгинги күнге шекем жазылған тил тарийхына, диалектологияға, фонетикаға байланыслы мийнетлерде фонемалардың алмасыўына айрықша итибар берилген. Атап айтқанда, А.М.Щербактың, соның менен бирге Қ.Махмудовтың, Ҳ.Неъматовтың, М.Томановтың, Д.Насыровтың, Ҳ.Ҳамидовтың, Ш.Әбдиназимовтың хәм т.б. мийнетлеринде фонемалар алмасыўы хәр қыйлы усыллар арқалы түрли көз-қарастан үйренилип, олардың алмасыўларының себеплерин ашып бериўге хәрекет исленген.

Әдебиятлар:

- 1.Курилович Е.Е. Очерки по лингвистике. –М.: Просвещение.1962.С.158
- 2.Земская Е.А.Современный русский язык.Словообразование. –М.: Просвещение. 1973.С.99.
- 3.Чурганова В.Г. Очерк русской морфонологии. С.34.
- 4.Гимпелевич В.С. Асемантемы как незначимые структурные элементы слов. –Актуальные проблемы русского словообразования. 1. –Самарканд: 1972.
- 5.Касевич В.Б. Морфонология. С.86-95.
- 6.Мирзақулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. – Тошкент: 1994.С.31-35.

Лекция: Сөз шақаптарында морфонологиялық қубылыстар (2 саат)

Атлықтарда хәм алмасықларда морфонологиялық қубылыстар.

Атлық хәр қандай тилдеги ең үлкен сөз шақабы болып, ол өзине тән лексика-семантикалық мәнисине, грамматикалық белгилерине ийе болады. Атлық сөзлердің саны бойынша көп болыуы, бириншиден, олардың бизди қоршаған дүньядағы зат, қубылыстардың улыуа атамасы болыуына байланысly, екіншиден, олардың түрли сөз жасау улылларының жәрдемінде өнимли жасалыуына да байланысly. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги атлықтар сөз жасау улылларының барлық түрлери менен жасалады. Әсиресе атлық аффиксация улылы менен өнимли жасалыу мүмкиншилигине ийе. Онда түбир морфемаға ямаса тийкарға сөз жасаушы морфемалар қосылыуы арқалы дөрэнди атлықтар жасалады. Бул улыл менен дөрэнди атлықтар жасалғанда айырым морфемаларда дауысly ямаса дауыссыз фонеманың түсип қалып, оның ноль фонема менен алмасыуы ушырасады.

1. Атлықтың жасалыуы ушын тийкар болған фейил морфема дауысly фонемаға тамамланса, оған дауысlyдан басланған сөз жасаушы аффикс қосылып, дөрэнди атлық жасалғанда түбир морфемадағы соңғы дауысly фонема түсип қалып, ол ноль морфема менен алмасады. Мәселен, тара+ақ=тар ақ, гүре+ек=гүр ек, кейи+ис=кей ис хәм т.б. Бунда а - Ø, е - Ø, и - Ø морфонемалары пайда болады.

2. Қарақалпақ тилинде айырым атлықтардың жасалыуында дауысly фонеманың түсип қалыуы түбир морфеманың дауысly фонемаға, ал аффикс морфеманың дауысly фонемадан басланыуы себепши болмайды. Мәселен, буйыр+ық=буйрық, жыйыр+ық=жыйрық хәм т.б. Бунда ы -Ø морфонемасы пайда болған. Бул морфонеманың пайда болыуының себеби атлықтардың

тартымланыуында пайда болатуғын өзгерістер сыяқлы болады (Бұл жаққында төменіректе сөз етиледі.).

3. Сөз қосылуы ұсылы менен жасалған бириккен атлықтарда да морфемалар шегарасында дауыссыз фонемалар қатар келип қалғанда, олардың алдыңғысы түсіп қалады: халқы+абад = Халқабад, хожа+ели = Хожели, аума+есер = әумесер, мойны+ақ=Мойнақ хәм т.б. Буларда ы -Ø, а -Ø морфемалары пайда болып тұр. Қарақалпақ тилиндеги айырым бириккен қоспа сөзлердің имласында морфологиялық өлшем есапқа алынып, морфемалар шегарасындағы қатар келген еки дауыссыз сақланып жазылады. Мәселен, Қараөзек, сарыауырыуы, Қараой, Майлыөзек хәм т.б. Бизинше, бириккен қоспа сөзлерди жазыуда хәр қыйлы өлшемлерди басшылыққа алыу оларды дурыс жазыу мәселесин қыйынластырады. Олардың жазылуында бир өлшем - фонетикалық өлшем басшылыққа алынуы керек. Сонда бириншиден, бириккен қоспа сөзлерди жазыу биргеликли болса, екиншиден, жанлы сөйлеу тили менен жазыу бир-бирине жақынласады. Қараөзек, сарыауырыуы, Қараой, Майлыөзек сөзлери жанлы сөйлеу тилинде Қарөзек, сарауырыуы, Қарой, Майлөзек болып айтылады хәм оларды сол тийкарда жазыу керек.

Қарақалпақ тилиндеги айырым бириккен атлықтарда морфемалар шегарасындағы қатар келген еки дауыссызның алдыңғысы емес, ал соңғысының түсіп қалуы да ушырасады. Мәселен, ешки+емер=ешкимар, соқыр+ишек=соқыршек. А.Айғабылов қазақ тилинде **не үшін, таза ірімшік, жаңа ыдыс** хәм т.б. мысалларды келтирип, бундай дизбеклерде морфемалар шегарасындағы қатар келген дауыссызлардың соңғысы түсіп қалатуғынын ескертеди. Жақыйқатында да, қарақалпақ тилинде де бундай дизбеклерде қатар келген еки дауыссызның соңғысы түсіп қалады хәм жанлы сөйлеу тилинде **нешун, тазаримшик, жаңадыс** болып айтылады. Бунда таза ирімшик сөз дизбегинде қатар келген еки дауыссызның кейингиси (и) түсіп қалуы айрықша изертлеуде талап етпейди. Себеби, ирімшик сөзиндеги и протезалық дауыссыз болып есапланады. Ал **не ушын, жаңа ыдыс** сөз диз-

беклерінде қатар келген еки даўыслының алдыңғысы емес, ал соңғысының түсіп қалыуы сөз дизбеклеріндегі сөзлердің лексикалық мәнісіне байланысly болады. Егер әдеттегі жағдай бойынша қатар келген еки даўыслының ақырғысы түссе сөз мәні аңлатпайды, яғный ондағы даўыслының түсіп қалыуы лексикалық мәнісіне тәсір етеді. Тілде үнемлеу қубылысы сөздің лексикалық мәнісіне тәсіри болмаған жағдайда иске асады. Сонлықтан бундай жағдайда кейінгі сөздің даўыслысы түсіп қалады. Ал айырым сөз дизбеклерінде **не алды, жүдә аш** сөз дизбеклеріндегі қатар келген еки даўыслы да сақланады. Олардың сақланыуы мәні талабына, хызметіне, сөзлердің бууынына байланысly болып тур. **Не алды** дизбегінде алдыңғы сөздің де, кейінгі сөздің де даўыслысын түсіріп айтыу мүмкін емес. Егер олардың бирін түсіріп айтсақ мәніге тәсір етеді. Ал **оғада, жүдә оғыры** хәм т.б. сөзлер өзлери байланысly болған сөзлердің мәнісін күшейтип көрсетиу хызметін атқарады. Сонлықтан олардың даўыслысын түсіріп айтыуға болмайды, ал кейінгі сөз бир бууынлы болса, оның даўыслысын да түсіріп айтыу мүмкін емес.

4. Сөз қосылуы усылы менен жасалған айырым бириккен атлықларда қысық, езиулік ы, и даўыслыларының түсіп қалыуы ушырасады: қәйин+аға=қайнаға, қәйин+ини=қәйин, кели+сап=келсап, жаны+бар=жануар хәм т.б. Буларда и -Ø, ы -Ø морфонемалары пайда болып тур. Қарақалпақ тилиндегі усындай усыл менен жасалған **билезик, жарғанат** сөзлерінде морфонологиялық өзгеріслер болған. **Билезик** сөзи **билек+жүзик** сөзлерінің биригиуінен, ал **жарғанат** сөзи **жары** (жуқа қабық деген мәніде) + **қанат** сөзлерінің биригиуі арқалы жасалған. Оларда кжү- Ø, ы - Ø морфонемалары пайда болған.

5. Қарақалпақ тилинде **уры** сөзіне атлық жасаушы **лық** аффикс қосылып, дөрэнди атлық жасағанда түбирдің соңындағы қысық даўыслы түсіп қалады.

6. Қарақалпақ тилинде **заман** хәм **замана**, **бегзат** сөзи **бегзада**, **қарыйдар** сөзи **қардар**, **шаштәрез** сөзи **шаштәрези** түрінде қолланылады. Замана сөзи парсы тилинен қарақалпақ тилине өзлестірилгенде а даўыслысы түсіп қалған. Оған гөй аффикси а фонемасыз жалғанбайды, себеби ол да парсы тилинен өзлестірилгенликтен заман сөзи өзиниң шығыў формасын сақлайды. Бегзада сөзиндеги **зада** парсы тилинен өзлестірилген, бизиңше «ул» деген мәни билдиреди. Онда да өзлестірилген ўақта а фонемасы түсіп қалған. Шаштәрез сөзиндеги шаш түркий сөз, ал тәрез парсы тилиндеги тараш сөзиниң сеслик өзгериске ушыраған формасы. Қарақалпақ тилинде оны тәрез сөзине усатып айтыўдан и даўыслысын қосып айтыў қәлиплескен. Бирақ оның тәрез сөзи менен байланысы жоқ.

Қарақалпақ тилинде сеплениўдиң үш түри бар екени белгили. Солардың бири алмасықлардың сеплениўи болып, оларға сеплик жалғаўлары жалғанған жағдайда түрли морфонологиялық өзгерислер болады хәм сонлықтан олар сеплениўдиң айрықша бир түри сыпатында қаралады.

1. **Мен, сен** бетлеў алмасықларына ийелик сеплигиниң жалғаўы жалғанғанда атлық сөзлердиң сеплениўи сыяқлы морфемалар шегарасында геминат даўыссыз пайда болмайды, ал олардың биреўи түсирилип, н - Ø морфонемасы пайда болады. Бундай өзгерис сеплик жалғаўларының тарийхы менен байланыслы келип шығады. Ески түркий жазба естеликлериниң тилинде ийелик сеплигиниң =ығ//=иғ, =ның//=ниң жалғаўлары болған. Хәзирги түркий тиллердиң ишинде азербайжан, түркмен, түрк хәм чуваш тиллеринде ийелик сеплигиниң ың варианты даўыссызға питкен сөзлерге, ал даўыслыға питкен сөзлерге ның варианты жалғанады. Басқа түркий тиллерде ың варианты атлықларға жалғанбайды, түбирдиң соңғы сесине қарай бирде ның, бирде дың, бирде тың варианты алмасып жумсалады. Ал бетлеў алмасықларында ийелик сеплигиниң даўыслыдан басланатуғын вариантының жалғаныўы сақланып қалған. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги мен, сен алмасықларына ийелик сеплигиниң жалғаныўындағы өзгешелик усы себеплерге байланыслы

келип шыққан. Демек, бетлеу алмасықлары ийелик сеплигинің дәслепки формасын өзінде сақлап қалған. Мен, сен алмасықларының көплік түри **биз, сиз** алмасықларына да ийелик сеплигинің иң варианты жалғанады. Солай етип, мен, сен алмасықларына ийелик сеплигинің жалғауы жалғанғанда өзгеріслер сеплик аффикслеринің раўажланыу тарихы менен байланысly болады. Усыған байланысly хәзирги қарақалпақ тилинде бул алмасықларға ийелик сеплиги жалғауы жалғанғанда н - Ø морфонемасы пайда болады.

2. Қарақалпақ тилиндеги ол, бул, сол силтеу алмасықларына сеплик аффикслери жалғанғанда еки түрли өзгеріс байқалады: бириншиден, ийелик, барыс, табыс сепликлери жалғаулары жалғанғанда түбирдің ақырындағы л фонемасы түсип қалып, п - Ø морфонемасы пайда болады. Екиншиден, шығыс, орын сепликлери жалғанғанда н фонемасы пайда болып, Ø - н морфонемасы пайда болады. Ол, бул, сол алмасықларында л - Ø морфонемасының пайда болыуы бул алмасықлардың (**а**) этимологиясы менен байланысly. Көпшилик тюркологлардың пикиринше, түркий тиллердеги силтеу алмасықлары дәслеп үш сөзден - у, бу, шу дан ибарат болған, басқа формалар усы сөзден раўажланған. **Ол, бул, сол** алмасықларының сепленгенде о,бу, со (шу) формаларына ийе болыуын олардың дәслепки этимологиялық формасын сақлауынан деп түсинемиз. Бул алмасықларға тартымның абстракт формалары, сондай-ақ айырым сөз жасаушы аффикслер жалғанған жағдайда да олар өзлеринің дәслепки формасын сақлйды: ол + ныки = оныки, бул + ныки = буныки, сол + ныки, ол + лай = олай, бул + лай = булай, сол + лай = солай хәм т.б. Бунда түбирдеги л фонемасы түсип қалып, л - Ø морфонемасын пайда етип тур.

Бул алмасықлар сепленгенде н фонемасының пайда болыуы, биз тартымның сеплениуде көрип өткенимиздей, бууынлардың системасына байланысly деп есаплаймыз. Мәселен, оннан, бунда, сонда алмасықларының сеплениуінде н фонемасы пайда болып тур. Биз оларда л - н морфонемасы пайда болған деп қарауға болмайды. Басқа сеплик жалғаулары

жалғанғандағы сыяқлы түбірдеги л фонемасы түсип қалады хәм биринши ашық буўынды беккемлеў зэрүрлиги нәтийжесинде морфемалар шегарасында н фонемасы интер фонема хызметинде қолланылады. Н фонемасының пайда болыўы **усы** силтеў алмасығының сеплениўинде де, сондай-ақ ол, бул, сол, усы алмасықларына айырым сөз жасаўшы аффикслердиң қосылыўында да пайда болады: усы+да= усында, усы+нан = усыннан, сол+ша = сонша, бул + дай = бундай, сол + шама = соншама хәм т.б.

3. Алмасықларда тағы бир морфонологиялық қубылыс мен, сен, ол, сол, бул алмасықларына барыс сеплигиниң жалғаўы жалғанғанда пайда болады: мен+ған= маған, сен+ған= саған, ол+ған= оған, сол+ған=саған, бул + ған = буған. Буларда морфонологиялық өзгерислерди келтирип шығарып турған барыс сеплигиниң ған жалғаўы болып есапланады. Усыған байланыслы мен, сен алмасықларында е-а морфонемасы, ол, сол, бул алмасықларында л-Ø морфонемасы пайда болып тур.

Келбетликлерде морфонологиялық қубылыслар. Келбетлик өзине тән лексика-семантикалық мәниге, морфологиялық белгилерге хәм синтаксислик өзгешеликлерге ийе сөз шақабы болып есапланады. Ол сөз өзгертиўши аффикслерге ийе емес. Келбетлик аффиксация, сөз қосылыў, сөз қосылыў хәм аффиксация, лексика-семантикалық хәм лексика-синтаксислик усыллар арқалы жасалады. Бул усыллар менен жасалған айырым дөрэнди хәм қоспа келбетликлердиң қурылысында хәр қыйлы морфонологиялық қубылыслар пайда болады: тийкардың қысқарыўы, интер фонеманың пайда болыўы, фонемалар алмасыўы, фонемалар ямаса бир неше фонемалардың түсип қалыўы хәм т.б. Сондай-ақ келбетликтин дәреже формаларының жасалыўында да айрықша морфонологиялық өзгерислер пайда болады. Биз олардағы бундай өзгерислерге избе-из тоқтап өткенди мақул көрдик.

1. Қарақалпақ тилиндеги келбетлик жасаўшы аффикслердиң тек даўыссыздан туратуғын вариантлары көп емес. Тек фейилден келбетлик жасаўшы =ак//=ек аффиксиниң -к/-к варианты көрсетилип киятыр. Бирақ

хәзирги қарақалпақ тилинде бул вариант пенен жасалған дөрөнди келбетликлер жок. Бул жағдай да аффикс морфемалардың тек даўыссыздан ибарат варианты болмайды. Сөз қосылыў усылы менен жасалған қоспа келбетликлердің морфемалар шегарасында еки даўыслы қатар келген жағдайда алдыңғы морфемадағы ақырғы даўыслы фонема түсип қалады: аўма+есер =әўмесер, көзи+ашық=көзашық, жаны+ашыр=жанашыр ҳәм т.б. Бунда а - Ø, и - Ø, ы - Ø морфонемалары пайда болады.

2. Қарақалпақ тилинде =ый//=ий аффикси араб тилинен өзлестирилген болып, ол арқалы араб тилинің грамматикалық нызамлары бойынша дөрөнди келбетликлер жасалады. Ол арқалы **мәденият, әдебият** сөзлеринен келбетликлер жасалғанда ият - Ø морфонема пайда болады: мәденият+ый=мәдений, әдебият+ий = әдебий. Буларда морфонема пайда болыўы түбирдің де, аффикстиң де қарақалпақ тилине араб тилинен өзлестирилгенлигине байланысly.

3. Қарақалпақ тилинде айырым дөрөнди келбетликлердің жасалыўында интерфонема пайда болыўы ушырасады. Мәселен, қудамлы (жер), бурдалы (кран), қыдырымпаз (адам) дөрөнди келбетликлерде Ø-н, Ø-ым морфонема пайда болып тур. А.Айғабылов булардағы интерфонема пайда болыўын сөз просодикасына, яғный буўынлар системасына байланысly деп көрсетеди. Бизиңше, оларда интерфонема пайда болыўына емес, ал аффикслердің қандай түбир морфемадан дөрөнди келбетлик жасаўына байланысly. Қарақалпақ тилинде =лы//=ли, -паз аффикслери атаўыш сөзлерден келбетлик жасаўшы аффикслер болып есапланады. Ал жоқарыдағы мысалларда олар фейиллерден келбетлик жасап тур. Олардағы интерфонема пайда болыўы усы жағдайға байланысly келип шыққан. Қарақалпақ тилинде =лы//=ли, -паз аффикслери атаўыш сөзлерден келбетлик жасағанда морфемалар қурылысында өзгерис болмайды: керекли, ақыллы, илимпаз, аспаз ҳәм т.б. Ал фейил сөзлерден бул аффикслер арқалы

келбетлик жасағанда олардың қурылысында интерфонемалардың ямаса фонемалар комплекси пайда болады. Қарақалпақ тилинде **жағымлы, унамлы, үйлесимли, жеңімпаз** дөренди келбетликлеринде Ø-ым, Ø- м, Ø-им морфонемаларының пайда болыуы тийкардың фейил сөз шақабы болыуына байланысly.

Қарақалпақ тилиндеги келбетликлердин дәреже формаларының жасалыуында айрықша морфонологиялық қубылыслар пайда болады. **Сары** келбетлигине пәсейтиу дәрежесиниң ғыш, ғылт аффикслери қосылғанда түбирдин соңындағы қысық дауысly түсип қалып, а-Ø морфонемасы пайда болады: сары+ғыш=сарғыш, сары+ғылт = сарғылт. Қызыл келбетлигине бул аффикслер қосылғанда түбирдеги ыл фонемалар комплекси түсип қалып, ыл-Ø морфонемасы пайда болады: қызыл+ғыш=қызғыш, қызыл+ғылт=қызғылт.

1. ра - п: қап - қара; 2. ры - п: сап - сары; 3. зыл - п: қып-қызыл; 4. ман - п: жап - жаман; 5. миз - п: сеп - семиз; 6. раңғы - п: қап - қараңғы; 7. сыл - п: жап - жасыл хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде айырым келбетликлердин интенсив формаларының жасалыуына м фонемасы да қатнасады: шым - шытырық, қым - қууыт хәм т.б. Бунда тырық - м, уыт - м морфонемалары пайда болып тур.

Қарақалпақ тилиндеги **ақ** келбетлиги арттырыу дәрежесинде болмай **аппақ** болыуының да себеплери бар. Бул ҳаққында жоқарыда айтып өткенимиздей, бууынға байланысly болған. Усының нәтийжесинде Ø - п морфонемасы пайда болады. Себеби туйық бууын сөздин ақырында жумсалмайды. Сонда екинши бууын дауыссыздан басланады.

Қарақалпақ тилиндеги айырым келбетликлердин арттырыу дәрежесиниң жасалыуында буннан басқа да морфонологиялық өзгерислер көринеди. Мәселен, **тең** келбетлиги арттырыу дәрежесинде **теп-тең** болыу менен **тепте-тең**, сай келбетлиги арттырыу дәрежеде **сап-сай** болыу менен бирге **сайма-сай**, тууры келбетлиги арттырыу дәрежесинде **туп-тууры** болыу менен бирге **туппа-тууры** хәм т.б. өзгерислерине ийе болады. Булардағы өзгерислер тий-

карынан буўынға байланыслы келип шыққан. Себеби теп-тең дегенде еки компонент буўынның қурамындағы фонемалар саны бойынша тең келип тур. Бул жағдайда еки компонент те буўын саны бойынша теңдей болып, биринши компонентти күшейтип айтыў хызмети төменлейди. Усыған байланыслы бундай жағдайда Ø - ма (ме, ба, бе, па, пе) морфонемалары жүзеге келеди.

Санлықларда морфонологиялық қубылыслар. Қарақалпақ тилинде еки, алты, жети санлықлары даўыслы фонемаларға тамамланған. Оларға қатарлық санлық жасаўшы =ыншы//=инши, жыйнақлаў санлық жасаўшы =аў//=еў аффикслери қосылғанда түбирдиң ақырындағы қысық даўыслы түсип қалып, и -Ø, ы-Ø морфонемалары пайда болады: еки+инши =екинши, еки + еў = екеў, алты+ ыншы = алтыншы, алты + аў = алтаў, жети+ инши = жетинши, жети + еў =жетеў. Буларда қатарлық санлық жасаўшы аффиклер қосылғанда қатар келген даўыслының қайсысы түсип қалатуғынын анықлаў қыйын. Бирақ басқа сөз шақапларындағы хәм жыйнақлаў санлық жасаўшы =аў//=еў аффикси жалғанғанда түбирдиң соңындағы қысық даўыслының түсип қалыўына тийкарланып, олардағы түбирдиң соңындағы даўыслы түсип қалған деп толық айтыўға болады. Сонда хәзирги қарақалпақ тили бойынша мектеп сабақлықларында хәм жоқары оқыў орынлары ушын арналған сабақлықларда =ыншы//=инши аффиксиниң =ншы//=нши вариантын бийкарлаўға туўра келеди. Бул вариант бизиң сөзлерди морфемаларға бөлгенде мәселеге тек бир тәреплеме қатнас жасаўымыздан келип шыққан.

Рәўишлерде морфонологиялық қубылыслар. Қарақалпақ тилинде айырым дөрэнди хәм қоспа рәўишлердиң, сондай-ақ рәўиштиң дәреже формаларының жасалыўында бир қатар морфонологиялық қубылыслар болады. Рәўиштиң дәреже формаларының жасалыўында пайда болатуғын морфонологиялық қубылыслар тийкарынан келбетликтиң дәреже формаларының жасалыўындағы сыяқлы өзгешеликлерге ийе. Тек айырым рәўишлердиң дәреже формасының жасалыўында келбетликтиң дәреже формасының жасалыўында ғана ушыраспайтуғын морфонологиялық

кубылысты көриўге болады. Мәселен, **ары** хәм **бери** рәўишлерине салыстырыў дәрежениң қосымталары қосылғанда еки түрли өзгеристи көриўге болады. Бириншиден, ары + рақ = арырақ, бери + рек = берирек. Екиншиден, олар аррағырақ хәм беррегирек түринде де ушырасады. Бунда \emptyset - =рағ//=рег морфонемасы пайда болып тур. Ески түркий тилинде =ра//=ре сеплик формасы болған. Ары хәм бери сөзлериндеги =ры//=ри де ески сеплик формасы болып есапланады. Булар морфологиялық ығысыўлардың нәтийжесинде бир сөзге избе-из жалғанған. Соң =ры//=ри түбирге сиңискен. =Ра//=ре аффикслериниң салыстырыў қосымталарының алдында бирде қолланыў, бирде қолланбаўы усындай раўажланыў дәўирлеринен қалған излер болса керек. Оның сөздиң мәнисине айрықша тәсири болмағанлықтан бирде түсирилип, бирде қосылып айтылады. Ол қосылғанда салыстырыўшылық мәни аз да болса күшейтиледі.

Фейиллерде морфонологиялық қубылыслар. Хәзирги қарақалпақ тилиндеги бир қамаў хәм туйық буўынлы л фонемасына тамамланған фейиллерге бир қатар форма жасаўшы аффикслери қосылғанда, түбирдиң ақырындағы л фонемасының түсип қалып л - \emptyset морфонемасының пайда болыўы аўызеки сөйлеў тили ушын тән болған морфонологиялық қубылыс болып есапланады. Бириншиден, л фонемасына тамамланған фейиллерге болымсыз фейилдиң =ма//=ме аффикси қосылғанда түбирдеги л фонемасы түсип қалып айтылады: салма - сама, келме - кеме, болма - бома хәм т.б. Бирақ л фонемасына тамамланған сондай фонетикалық дүзилiske ийе айырым фейиллерге =ма//=ме аффикси қосылғанда ол түсип айтылмайды: **толма, күлме** хәм т.б. фейиллердеги л фонемасын түсирип айтыў мүмкин емес. Екиншиден, л фонемасына тамамланған бир қатар фейил сөзлерге шәрт мейилдиң =са//=се аффикси қосылғанда түбирдеги л фонемасы түсирилип айтылады: болса - боса, салса - саса, қалса - қаса хәм т.б. Бирақ **тол, жул** хәм т.б. фейиллерге =са//=се аффикси қосылғанда түбирдеги л фонемасын түсирип айтыў мүмкин емес. Үшиншиден, л фонемасына тамамланған айы-

рым фэйиллерге келбетлик фэйилдің =ған//=ген аффикси қосылғанда л фонемасы түсіп қалып айтылады: болған - боған, келген - кеген, алған - аған хәм т.б. Ал **жул, сол** хәм т.б. фэйиллерге =ған//=ген аффикси қосылғанда л фонемасын түсіріп айтыўға болмайды. Төртіншиден, л фонемасына тамамланған айырым фэйиллерге хал фэйилдің =ып//=ип аффикси қосылғанда л хәм оның соңындағы ы фонемасы да түсіп қалып айтылады: қалып-қап, келип- кеп, болып - боп хәм т.б. Ал тол, жул, ол хәм т.б. фэйиллерге =ып//=ип аффикси жалғанғанда л фонемасын түсіріп айтыўға болмайды. Бесіншиден, л фонемасына тамамланған айырым фэйиллерге өзгелик дәреже жасаўшы =ғыз//=гиз аффикси қосылғанда л фонемасы түсіп қалып айтылады: келгиз- кегиз, болғыз-боғыз, алғыз-ағыз хәм т.б. Ал **жул, күл, бол** хәм т.б. фэйиллерге =ғыз//=гиз аффикси қосылғанда л фонемасы түсіп қалмайды.

Хәзирги қарақалпақ тилинде бириккен фэйиллер әдебий тил ушын тән емес. Ал жанлы сөйлеў тилинде алмасық хәм санлықтан жасалған рәўишлер менен ет көмекши фэйили биригип айтылады. Олар биригип айтылғанда қысқартыў кубылысы жүз береді: олай ет = өйт, булай ет = бүйт, қалай еткенде = қәйткенде хәм т.б. Сондай-ақ хал фэйил формалары өзіннен кейинги көмекши фэйиллер менен биригип айтылады: алып кел - әкел, алып бар - апар, бара атыр - баратыр, келе атыр - киятыр хәм т.б. Бириккен фэйиллердің жасалыўында морфонеманың түрли модельлери пайда болады: ла - Ø, е - Ø, у - ү, лы - Ø, а - Ø хәм т.б.

Қарақалпақ тилиндеги фэйиллерде л фонемасының түсіп қалып, л - Ø морфонемасының пайда болыўы сөздің мәнисине тәсир еткенде жүз береді. Бирақ ол жазыўда есапқа алынбайды. Ал айырым фэйиллерде оның түсіп қалыўы сөздің мәнисине тәсир ететуғын болса онда бул жағдайда л фонемасы түсірилмейди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде =ра//=ре қосымтасы арқалы аз сандағы атаўышлардан хәм фэйиллерден аўыспалы хәм аўыспасыз фэйиллер жасала-

ды: қуў - ра, таў - ла, жай - ра, түй - ре. Соның менен бирге айырым еликлеуішлерден де дөренди фейиллер жасайды. Бул жағдайда ол еликлеуіш сөзлерге тиккелей қосылмай, ал олардың арасында байланыстырыушы ң фонемасы пайда болады: мө- ң -ре, ма- ң -ра хәм т.б. Бунда Ø-ң морфонемасы пайда болып, ол фейил жасаушы аффикстиң еликлеуіштен дөренди сөз жасауына байланысly келип шыққан. Ал атауышлардан хәм фейилден фейил жасағанда бундай өзгеріс болмайды.

Қарақалпақ тилинде фейилдиң дауамлы түрін жасаушы қоспа аффикс сыпатында көрсетилип киятырған =ыңқыра//=иңкире, =ымсыра//=имсире аффикслериниң қурамын-дағы =ың//=иң, =ым//=им бөлеклери түбир менен аффикс морфеманы байланыстырыушы хызмет атқарады. =Қыра//=кире, =сыра//=сире атауыш сөзлерге хәм еликлеуішлерге тиккелей жалғанып, фейилдиң дауамлы түрін жасайды: гүркире, күлимсире, қансыра, өлимсире хәм т.б. Ал фейил сөзлерге қосылғанда ол тиккелей жалғанбай, араларында оларды байланыстырыушы =ың//=иң, =ым//=им бөлеклери пайда болады: барыңқыра, басыңқыра, жыламсыра хәм т.б. Демек, бунда Ø- =ым//=им, Ø- =ың//=иң морфемалары пайда болады.

Көмекши сөзлерде морфонологиялық қубылыслар. Тиркеуіш атлықлардан соң келип, оларды гәп ишиндеги басқа сөзлер менен грамматикалық байланыстырыу үшін хызмет ететуғын көмекши сөздиң бир түри болып есапланады. Тиркеуішлердиң ишинде бир қатары еки, үш хәм онан да көп вариантларға ийе. Тиркеуішлердиң вариантлары қурылысындағы дауысly ямаса дауыссыз сеслердиң алмасыуы арқалы пайда болған хәм олардың қайсы вариантының қолланылыуы өзлери басқарып келген атлық ямаса атлықласқан сөздиң ақырындағы дауыссыз сеслердиң үнли ямаса үнсиз болыуына, сондай-ақ олардың соңғы бууындағы дауысly сестиң жууан ямаса жиңишке болыуына байланысly болады.

Қарақалпақ тилиндеги тиркеуішлерде м-б-п морфонемасы атау сеплигин басқарып келетуғын менен-бенен-пенен тиркеуішлеринде көринеди.

Олардың алмасыуы өзлери басқарып келген атлықтың соңындағы даўыссыз сестің үнли үнсизлигине байланысly болады: егер алдындағы түбир сөз даўысly сеслерге хәм сонор даўыссызлардың бирине тамамланса, оған менен варианты, үнли даўыссызлардың бирине тамамланса бенен варианты, үнсиз даўыссызлардың бирине тамамланса пенен варианты басқарып келеди. Мәселен, **жала менен, адам менен, наз бенен, ағаш пенен** хәм т.б.

Қарақалпақ тилинде барыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын **дейин** тиркеуиши шейин вариантына да ийе. Бирақ оларда д-ш даўыссызларының бир-бириниң орнына алмасып жумсалауында қатаң нызамлылық жоқ. Олардың алмасыуы тилдиң тарийхый раўажланыуы даўамында пайда болған. Бул тиркеуишлер хәзирги қарақалпақ тилинде бир-бириниң орнына синоним болып қолланыла береді: кешке дейин-кешке шекем, азанға дейин - азанға шекем хәм т.б. Қарақалпақ тилиндеги бул тиркеуишлер даўысly сеслерге тамамланған сөзлерге ғана дизбеклесип, оларды басқарып келеди.

Хәзирги қарақалпақ тилинде шығыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып келетуғын гөре тиркеуишиниң аўызеки сөйлеу тилинде көре варианты да бар. Оларда г-к морфонемасы пайда болады. Гөре варианты ақыры даўысly, үнли хәм сонор даўыссызларға, ал көре варианты ақыры үнсиз даўыссызға тамамланған сөзлерге дизбеклесип, оларды басқарып келеди.

Дәнекер сөз бенен сөзди, қоспа гәп курамындағы жай гәптерди байланыстырыу ушын хызмет ететуғын көмекши сөз болып есап-ланады. Дәнекерлердиң мәнилик топарларының ишинде бириктириуиши дәнекерлер болған да\\=де, та\\=те сөзлеринде д-т, а-е морфонемалары ушырасады. Олардағы үнли хәм үнсиз даўыссызлардың алмасыуы дизбеклесип келген сөзиниң ақырғы сесине байланысly болады, ал даўысly сеслердиң алмасыуы алдындағы сөздиң ақырғы бууынындағы даўысlyның жууан ямаса жиңишкелигине байланысly болады. Мәселен, дәрья да, көл де, болдық та қойдық, минип те отырды хәм т.б.

Менен, бенен, пенен тиркеуишлер дәнекер хызметинде де жумсалады. Оларда даўыссызлардың алмасыўы бирдей өзгешеликлерге ийе..

Жанапайлар сөзге, сөз дизбегине, ал гейде пүтин гәпке хәр түрли қосымша мәни бериў хызметин атқаратуғын көмекши сөзлер болып есапланады. Олар тиркеуиш дәнекерлерге салыстырғанда көп вариантлы сыпатқа ийе. Оларда төмендегидей морфонемалар ушырасады. Күшейтиў жанапайларына киретуғын да, де, та, те жанапайларында д-т, а-е морфонемалары ушырасады. Олардың алмасыўы дәнекер хызметинде жумсалған усы сөзлердеги сыяқлы өзгешеликлерге ийе.

Ажыратыў хәм шеклеў жанапайларының ишинде **ғана** жанапайы **гене** вариантына да ийе. Бирақ гене варианты әдебий тилде өнимсиз қолланылады. Оның қолланылыўы айырым шығармалардың тилинде ушырасады. Мәселен:

Қарақалпақлар биргене жерде,

Бул дәстүрин бийкар қылған. (И.Юсупов).

Ғана хәм гене жанапайларында ғ-г даўыссызларының алмасыўы олардың өзлери дизбеклесип келген сөзлериниң қандай даўыссызға тамамланғанына емес, ал оның қандай буўынға тамамланғанына байланысly. Демек, бунда да ғ менен г даўыссызларының бир фонеманың реңклери екени анық болады.

Хәзирги карақалпақ тилинде сораў жанапайларының ишинде морфонемалардың пайда болыўы көбирек ушырасады. =Ма\\=ме, =ба\\=бе, =па\\=пе сораў жанапайларында м-б-п даўыссызларының морфонема хызметинде жумсалыўы менен, бенен, пенен тиркеуишлериндеги м-б-п морфонемаларынан өзгешеликлерге ийе. Бул сораў жанапайларында олардың алмасыўы төмендегише: сөздиң даўысly ямаса аўызlyқ сонор даўыссызларға тамамланса, оларға сораў жанапайларының м даўыссызынан басланатуғын варианты, сөздиң ақыры үнли хәм мурынlyқ сонор даўыссызларға тамамланса б даўыссызынан басланатуғын варианты, сөздиң

ақыры үнсіз дауыссызларға тамамланса п дауыссызынан басланатуғын варианты дизбеклесип келеді. Биз олардың себеплери хаққында жумыстың биринши бабында тоқтап өттік. Бул жанапайлардағы а-е морфонемалары өзлери дизбеклесип келген сөздің ақырғы бууындағы дауыслығының жууан ямаса жиңишкелигине байланыслы болады.

Бийкарлау жанапайларының қатарына киретуғын жоқ-жақ жанапайларында о-а морфонемалары ушырасады. Бул морфонемалар жоқ хәм жақ сөзлериниң аз да болса олардың грамматикалық мәнисине байланыслы болады. Жоқ сөзинде бийкарлау мәниси кескин, ал жақ сөзинде оған салыстырғанда бийкарлау мәни бос, кескин емес.

Модаллық-буйрық жанапайлар болып есапланатуғын =шы\\=ши, =саңа\\=сеңо сөзлеринде ы-и, а-е, а-о морфонемалары жанапайлар дизбеклесип келген сөздеги ақырғы бууынның жууан ямаса жиңишкелигине байланыслы келип шығады: келши, барсаңшы, келсеңо, барсаңа хәм т.б.

Ишки сезимлик мәни билдириуши жанапайлар болған ай, әй, а, ә, мыш, миш, мыс, мис жанапайларында а-ә, ы-и морфонемалары жанапайлар дизбеклесип келген сөздеги бууынның жууан хәм жиңишкелигине байланыслы болса, мыш, миш, мыс, мис жанапайларында ш-с морфонемалары грамматикалық мәниге байланыслы келип шығады. =Мыш\\=миш жанапайында болжау мәни күшли, ал =мыс\\=мис жанапайында мысқыллау мәни күшли болады.

Әдебиятлар:

- 1.Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги. –Нөкис: Қарақалпақстан.1990.Б.352.
- 2.Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы:1966.Б.64.
- 3.Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. С.149.
- 4.Шразов Б. Қарақалпақ тилиндеги көмекши сөзлердің фонетикалық өзгешеликтери. Кандидатлық диссертациясының түп нұсқасы. –Нөкис: 2001. Б.48.

Пайдаланылған әдебиетлар

1. Абдиназимов Ш. Бердақ дәретпелериниң фонетикасы (салыстырмалы-тарийхий изертлеў). –Нөкис: ҚМУ. 1994.
2. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1992.
3. Абдуллаев Ф.А. Фонетика Хорезмских говоров. –Ташкент: Фан. 1967.
4. Авазбаев Н. Структура слога в языках различных типов. –Ташкент: Фан. 1986.
- 5.. Айғабылов А. Қазақ тілі морфонологиясы. –Алматы: КазГУ. 1988.
6. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. –Алматы: Санат. 1995.
- 7.. Айғабылов А. Қазақ тіліндегі морфонологиялық кубылыстар. – Алматы: Республикалық баспа кабинети. 1995.
8. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков (структура слова и механизм агглютинации). –М.: Наука. 1979.
9. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. –М.: Наука. 1988.
10. Дәўлетов А. Қарақалпақ тилинде сингармонизм. –Нөкис: Билим. 1993.
11. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. –Нөкис: Билим. 1994.
12. Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. – Нөкис: Билим. 1995.
13. Джалилов Ф. Очерк по морфонологии азербайджанского языка. – Баку: АзГУ. 1984.

14. Джунибеков А. Сингармонизм в казахском языке. –Алма-Ата: Наука. 1980.
15. Джунибеков А. Просодика слова в казахском языке. –Алма-Ата: Наука. 1987.
16. Джусупов М. Фонемография А.Байтурсунова и фонология сингармонизма. – Ташкент: Ўзбекистон.1995.
17. Золхоев В.И. Фонология и морфонология агглютинативных языков. –Новосибирск: Наука. 1980.
18. Золхоев В.И. Морфонология бурятского языка. –Сб.Вопросы грамматики монгольских языков. –Новосибирск: Наука. 1991. С.99-102.
19. Ильина Н.Е. Морфонология глагола в современном русском языке. – М.: Наука. 1980.
20. Касевич В.Б. Морфонология. –Л.: ЛГУ. 1986.
21. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М.: Наука. 1983.
22. Макаев Э.А., Кубрякова Е.С. О статусе морфонологии и единицах её описания. –Сб: Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. –М.: Наука. 1969. С.87-119.
23. Мирзакулов Т. Грамматика ўқитишнинг лингвистик асослари. – Тошкент: Ўқитувчи. 1994.
24. Непесова Р. Сопоставительная морфонология английского и туркменского языков. –Ашхабад: Ылым. 1986.
25. Нурмонов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1990.
26. Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. Сб. Чувашский язык. литература и фольклор. Вып. 4. –Чебоксары: 1974. С.3-44.

27. Павлов И.П. Краткий очерк морфонологии современного чувашского языка. Сб. Чувашский язык и литература Труды ЧНИИ. вып. 53. – Чебоксары: 1975. С.3-18.

28. Редькин В.А. Постросные раздела «Морфонология». Сб. Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка. –М.: Наука. 1966. С.7-49.

29. Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. –М.: Наука. 1970.

30. Садыков Т. Основы кыргызской фонологии и морфонологии. – Бишкек: Илим. 1992.

31. Чурганова В.Г. Очерк русской морфологии. –М.: Наука. 1973.

32. Ulaszyn H. Laut. phonema. morphonema. - TCLP. 1931.

33. Trubetzkoy N.S. Sur la “morphologie”. - Traveaux due Cercle linguistique de lurague. voi. I. 1929.

34. Trubetzkoy N.S.Gedanken uber morphologie. - TCLP. 1931.

35. Закиев М.З. О тюркской морфонологии. // Советская тюркология. 1984. №1. С.35-43.

36. Салихова Д.А. Об одном морфонологическом явлении в татарском языке. // Советская тюркология. 1986. №5. С.56-60.